

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ
РЕСПУБЛИКА ҲУҚУҚИЙ МАЪРИФАТ
ТАРҒИБОТИ МАРКАЗИ**

БУЮК ИСТЕЪДОД СОҲИБЛАРИ

ихчам маълумотнома

Мактаб, лицей, коллеж ўқувчилари ҳамда
бакалаврият, магистратура талабалари учун

Тошкент
«Адолат» 2002

Б (98)

Буюк истеъдод соҳиблари: Ихчам маълумотнома.
Мактаб, лицей, коллеж ўқувчилари ҳамда бакалаврият,
магистратура талабалари учун (Тузувчи, масъул
муҳаррир ва сўзбоши муаллифи М.М. Хайруллаев).
- Т., Адолат, 2002. 118- б.

ББК 71.4 (5У) я2

Тузувчи, масъул муҳаррир ва сўзбоши муаллифи
академик **М.М. ХАЙРУЛЛАЕВ**

Рисоланинг ўтмиш алломалари ҳақидаги материалларни
Б. Абдуҳалимов ва **М. Раззоқовалар** ёшларга мослаб тайёр-
лаганлар.

XX аср маданияти намояндалари тўғрисидаги мақолаларни
М. Сатторов тўплаган.

Б 4802000000-016 2002
(04) – 2002

© Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигининг
“Адолат” нашриёти, 2002 й.

НАШРИЁТДАН

Ўзбекистоннинг мустақилликка эришуви миллий маданият тарихини ўрганишни маънавиятимизнинг энг муҳим ва долзарб муаммоларидан бири сифатида олға сурди. Истиқлолга эришилгандан сўнг қисқа вақт ичида маданий меросимизнинг машҳур вакиллари Улуғбек, Нақшбанд, Замахшарий, Фарғоний, Бухорий, Мотуридий, Марғиноний каби олим, арбоб шоирларнинг юбилейлари халқимиз маданиятининг муҳим байрамлари сифатида кўтаринки руҳ билан ўтказилди. Маданиятимиз тарихига қизиқиш, тадқиқотларнинг кучайиши унга бағишланган нашрларнинг ҳам кўпайишига олиб келди.

1995-1998 йилларда Абдулла Қодирий номи “Халқ мероси” нашриёти ва ЎЗР ФА Абу Райҳон Беруний номи Шарқшунослик институти “Буюк сиймолар, алломалар” номи билан 3 китобдан иборат асар нашр этди. Бу асарда Ўрта Осиё, хусусан Ўзбекистонда IX-XX асрларида яшаб ижод этган, фаолият кўрсатган машҳур алломаларнинг ижодига бағишланган мақолалар изчил ва тартибли равишда баён этилди.

Асар кенг ўқувчилар оммасида зўр қизиқиш уйғотди. У 1999-2001 йилларда тўлдирилган ҳолда “Маънавият юлдузлари” номи билан ўша нашриёт томонидан икки бор қайтадан нашр этилди. Нашриётнинг бу фойдали ва замон талабларига ҳозиржавоб ишлари катта эътиборга сазовор бўлди.

Маънавий меросимиз, машҳур донишманд, маданият арбоблари фаолиятини ўрганишга қизиқишнинг кучайиб боришини назарга олиб “Адолат” нашриёти ҳам ЎЗР ФА Абу Райҳон Беруний номи Шарқшунослик институти билан биргаликда юқоридаги кўрсатилган асарлардаги материаллардан фойдаланган ва уларни тўлдирган ҳолда ёшлар учун, мактаб, коллеж, лицей ўқувчиларига мўлжаллаб Ўзбекистон маданияти тарихидаги унинг машҳур намояндalари ҳақида ушбу тўпلامни тайёрлаб, уни эътиборингизга ҳавола этди.

“Маънавият юлдузлари” китобини нашр этувчиларга, ундан олинган мақолаларнинг муаллифларига улкан хизматлари учун ташаккур билдирган ҳолда, бу мақолаларни қисқартириб ихчам маълумотнома сифатида берилгани ва XX асрнинг таниқли сиймолари ҳақида маълумотномалар қўшилганини қайд этмоқ жоиздир.

Ишонамизки, тўплам ёшларда маданиятимиз тарихи, ўтмишда ижод этиб илм-фан, адабиёт, санъат ривожига катта ҳисса қўшган, ўз халқини жаҳонга танитган буюк сиймолар ижоди ва фаолиятини ўрганишга хизмат қилади.

МАДАНИЙ-МАЪНАВИЙ РИВОЖЛАНИШ ТАРИХИДАН

Ўзбекистоннинг мустақил тараққиёти жамиятимиз ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаётида туб ўзгаришлар содир этди. Айниқса, у маънавий соҳа ривожига муҳим таъсир кўрсатди. Президент Ислом Каримов етакчилигида ҳукуратимиз раҳбариятининг Республикамиз халқлари томонидан ўтмишда бунёд этилган бой маданий мерос ва маънавий қадриятларни ҳар томонлама чуқур ва холисона тадқиқ этиш, миллий маданиятимизни янада юксалтиришга алоҳида диққат-эътибор қаратаётгани жамиятнинг маънавий ва моддий ҳаёти ҳамиша ўзаро чамбарчас боғлиқ эканини яна бир бор тасдиқлайди. Бу эътибор келажакни қуриш йўлида маънавият соҳасидаги мавжуд имкониятларни ишга солиш ва улардан самарали фойдаланишга кенг йўл очиб беради.

Ўзбекистон ҳудудидаги маданий-маънавий ривожланиш жараёнини қатор даврларга бўлиш мумкин.

Қадимги давр – бу ислом тарқалганига қадар, яъни миллоднинг VIII асригача бўлган давр. Бу даврда яшаб ижод этган маданият арбоблари, олим-фозиллар ҳақида деярли маълумот сақланмаган. Фақат Заратуштра, Маздак, Мони, Томарис каби диний арбоблар ва озодлик учун ташқи босқинчиларга қарши кураш олиб борган халқ қаҳрамонлари ҳақида айрим маълумотлар сақланиб қолган.

Ўзбекистон халқлари маданияти қадимий тарихга эгадир. Тўғри, бу узоқ ўтмиш ҳақида кўпинча қадимшунослар (археологлар) томонидан топилган тарихий ёдгорликлар, кўҳна қалъа харобалари, суғориш иншоотларининг излари, безак буюмлари каби топилмалар асосида мулоҳаза юритилади. Бизга қадар сўғдий, хоразмий каби Марказий Осиё халқларининг қадимий ёзувларидан айрим парчаларгина етиб келган холос.

Бу ерларда қадимий давлатчилик, маданият-маънавият ривожидан шаҳарлар муҳим ўрин эгаллаган. Миллоддан аввал VIII-VII асрларда “Катта Хоразм”, “Бақтрия подшолиги” каби давлатлар мавжуд бўлган. Энг қадимги динлардан Зардуштийлик ва унинг асосий китоби “Авесто” ҳам Хоразм

ўлкасида вужудга келган. Унинг энг қадимги қисмлари милоддан аввал VII-IX асрларга бориб тақалади. Ҳақиқатда бу ерлар Эрон сўнгра юнонлар (Александр Македонский) босқинига учраган. Оғошлик, мустақиллик учун курашлар давом этиб келган.

Бу даврда Мовароуннаҳрда зардуштийлик билан бирга буддавийлик, яҳудлик ва насронийлик каби динлар ҳам тарқалган эди.

VII асрда Саудия Арабистонида янги дунёвий дин — ислом дини вужудга келди ва уни ғоявий асос қилиб олган араб халифалиги шаклланиб, бошқа Шарқ мамлакатларини босиб ола бошлади.

Икки-уч аср мобайнида Осиёда ва Африканинг бепоён ҳудудларида жойлашган кўплаб мамлакатлар араб халифалигига бўйсундирилди. Оқибатда ислом бу ўлка халқлари маънавий турмушига чуқур кириб борди ва улар маданиятининг ажралмас бўлагига айланди.

VIII асрда Амударё ва Сирдарё оралиғи — Мовароуннаҳр ва Амударёнинг жанубий ҳудудлари — Хуросон ерли халқнинг қаршилигига қарамай, Араб халифалиги томонидан забт этилди. Бу сиёсий-тарихий жараён натижасида мазкур ўлкаларда янги ислом дини тарқатила бошланди. Бу йўлда ерли халқнинг исломгача бўлган маданий-маънавий бойликларини, динлари, ёзувлари, урф-одатларини йўқотиб юборишга ҳаракат қилдилар.

IX асрдан бошлаб Мовароуннаҳрга араб тили ва ёзуви тарқалди, араб ёзувида ёдгорликлар вужудга кела бошлади. Араб истилосидан, яъни VIII асрдан то XX асрнинг 30-йилларига қадар ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида араб ёзувида асосланган маданий-маънавий ривожланиш ҳукм сурди. Бу ердан бошқа динлар сиқиб чиқарилиб, ислом дини аста-секин ҳукмронликка интилди.

Ислом тарқалгандан сўнгги ўрта асрлар даври.

Бу даврни 4 босқичга бўлиш мумкин:

- а) IX-XII асрлардаги маданий-маънавий юксалиш;
- б) XIV-XV асрлардаги Темур ва темурийлар даври маданий кўтарилиши;
- в) XVI-XIX асрнинг биринчи ярмигача бўлган маданий жараён;

г) XIX асрнинг иккинчи ярми — XX аср бошларида рус мустамлакачилиги даврида маданий ҳаёт.

IX-XII асрлардаги маданий-маънавий юксалиш ўзининг сиёсий-иқтисодий, ижтимоий-маданий илдиэларига эгадир.

Мовароуннаҳр халифаликнинг энг ривожланган вилоятларидан бири бўлиб, дастлабки даврларданоқ унинг маданий ҳаётида муҳим ўрин эгаллайди. Энг қадим замонлардаёқ Шарқни Ғарб билан, жанубий улкаларни Шимол билан ўзаро боғловчи “Буюк ипак йўли” худди шу заминдан ўтган эди. Мовароуннаҳрнинг Самарқанд, Бухоро, кўҳна Урганч ва бошқа шаҳарлари Ҳиндистон, Хитой, Миср, Арабистон, Византия ва Славян мамлакатлари қарвон йўли кесишадиган савдо марказлари бўлган. Табиийки, бундай ҳолатда шаҳар маданияти ҳам юксак ривожланган эди.

Марказий Осиё шаҳарларининг халифалик таркибига киритилиши халифаликнинг йирик ва марказлашган битта сиёсий ҳудудга бирлашуви ҳамда умумий якка ислом динига амал қилиши бу жойларда яшовчи халқлар маънавий ва моддий қадриятларининг ўзаро яқиндан муносабатга киришувига қулайлик туғдирди. IX-XII асрларда Мовароуннаҳрда асосан, турк, араб ва форс тиллари амалда кенг қўлланилар эди. Зиёлилар ва маданият вакиллари бу тиллардан бемалол фойдаланиб, ижод этишар эди.

Маъмун 809 йилда отаси Хорун ар-Рашид томонидан Мовароуннаҳр ва Хуросон ноиби этиб тайинланади. У тарбия кўрган зиёли инсон бўлиб, атрофига иқтидорли ёшларни тўшлаб, уларга ҳомийлик қилади. У отасининг ўлимидан сўнг биродари билан тахт учун бўлган курашда ғолиб чиқади ва 819 йили Бағдодга кўчиб ўтади. Бағдодда унинг ташаббуси билан “Байт ул-ҳикма” (“Ҳикматлар уйи”) ташкил этилди ва унда Арасту, Афлотун, Архимед, Птолемей, Пифагор каби қадимги дунё олимлари ва мутафаккирлари асарлари, қадимги бошқа тилларда ёзилган китоблар араб тилига таржима қилинди.

Бу илм маркази фаолиятининг равнақ топишида Мовароуннаҳрдан етишиб чиққан Муҳаммад ал-Хоразмий, Аҳмад ал-Фарғоний каби улуг алломаларнинг хизматлари беқиёс бўлди. Бағдод жаҳон илм-фани ва маданияти марказига айланди.

Бу даврларда Марказий Осиё ҳудудларида Араб халифалигидан ажралиб чиқиб, мустақилликка эришиш учун кураш бошланди. IX аср охирларига келиб, Сомонийлар асос солган дастлабки мустақил давлат пайдо бўлади. Унинг пойтахти Бухоро эди ва бу давлат X аср охирларига қадар давом этди. XI-XII асрлар мобайнида Мовароуннаҳр ва Хуросонда Ғазнавийлар, Қорахонийлар, Хоразмшоҳлар сулолалари ҳукмронлик қилган мустақил давлатлар майдонга келади. Улар ўртасида ўз таъсир доирасини ошириш учун олиб борилган узлуксиз урушларга қарамай IX-XII асрлар мазкур ҳудуднинг маданий ва илмий тараққиётида улкан из қолдирди.

Сиёсий озодлик ва мустақил давлатларнинг ташкил этилиши ушбу ҳудуддаги иқтисодий ва маданий салоҳиятнинг ривожини учун ҳал қилувчи туртки бўлди ва катта имкониятларни юзага келтирди. Бу даврни маънавий қадриятларнинг мисли кўрилмаган даражада юксалиши — илк уйғониш Ренессанс даври деб баҳолаш мумкин.

Худди шу даврларда Мовароуннаҳр жаҳон маданияти ривожига улкан ҳисса қўшган Абу Наср Форобий, Имом ал-Бухорий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Бурҳон ад-Дин ал-Марғиноний каби буюк алломаларни, Юсуф Хос Ҳожиб каби кўплаб машҳур адиб, шоирларни тарбиялаб вояга етказди.

Бу даврда қадимги Юнонистон, Ҳиндистон, Хитойда ривожланган турли илмлар мероси таъсирида математика, астрономия, жўгрофия, кимё, тиббиёт фанлари билан бирга мантиқ, ахлоқшунослик, тарих, тилшунослик илмлари тез суръатлар билан ривож топди. Исломнинг назарий ва амалий масалаларини ўрганишга бағишланган исломий, диний илмлар — калом, фикҳ, ҳадисшунослик, тафсир кабилар ҳам X-XII асрларда Мовароуннаҳрда тараққий этди. Дунёвий илмлар ҳам диний илмлар ҳам жамият маънавияти ва маърифат ривожини учун хизмат қилди, Мовароуннаҳр олимларини бутун мусулмон олами жаҳонга машҳур қилди.

Шунингдек, бу даврларда Мовароуннаҳрда ислом миқёсида муътазилия, исмоилия, тасаввуф каби озод ва эркин фикрлайдиган турли ғоявий оқимлар ҳам кенг тарқалган эди. Бу даврда тасаввуф оқими унинг нақшбандия, яссавия,

кубравия каби йўналишлари шаклланди. Бухоро, Самарқанд, Марв, Урганч, Хива, Насаф, Шош каби шаҳарлар номи бутун ислом дунёсида шуҳрат қозонади. Меъморчилик, шаҳар қурилиши ва касб-хунарнинг барча соҳалари шиддат билан ривожланади. XI аср бошларида Хоразмда Хоразмшоҳ Маъмун ҳузурида илмий марказ ташкил этилади ва бу даргоҳда ўша даврнинг Шарқдаги энг машҳур алломалари ўз илмий тадқиқотларини олиб боради. Кейинчалик бу илмий марказ Хоразмшоҳ Маъмун академияси номини олди. У Марказий Осиё ҳудудида пайдо бўлган дастлабки академия эди.

Бу даврдаги Мовароуннаҳр маданияти ва илм-фани бутун дунёда шуҳрат қозонди. Бироқ маданиятнинг мазкур юксалиш (Ренессанс) даври XIII аср бошларида тўсатдан узилиб қолди. 1220 йилда Чингизхон бошчилигидаги мўғуллар босқини 2-3 йил мобайнида шаҳарларни вайрон этиб, суғориш иншоотлари ва юксак маданиятни ер билан яқсон қилди. Илм-фан ва маданиятнинг омон қолган вакиллари турли мамлакатларга бош олиб кетди. Мамлакат мўғул истибдоди ҳукмронлиги остида қолди. XIV асрнинг иккинчи ярмидан мамлакатни келгинди босқинчилар исканжасидан қутқариш учун юрт мустақиллиги йўлида кураш тобора авж ола бошлади.

Бу курашда Соҳибқирон Амир Темурнинг изчил фаолияти ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди. У аста-секин Мовароуннаҳр ва Хуросонни мўғул хонлари ҳукмронлигидан озод этди ва XIV аср охирларида улкан ҳудудни қамраб олган ва марказлашган қудратли давлат қурди. Темур давлатнинг сиёсий мустақиллиги, мамлакат иқтисодиёти ва маданиятини ривожлантиришга катта эътибор берди. Унинг давлатни бошқаришдаги асосий қарашлари “Темур тузуклари” асарида баён қилинган.

Темур вафотидан сўнг, темурийлар ҳам илм-фан, санъат ва маданият соҳасини юксалтириш бобида анчагина саъй-ҳаракатлар кўрсатишди. Айниқса, Шоҳрух, Улуғбек ва Ҳусайн Бойқароларнинг подшолиги даврида маданият тараққиёти ўзининг энг юқори чўққисига кўтарилди. Мовароуннаҳр ва Хуросон шаҳарлари мусулмон Шарқидан ташқари, ҳатто Европада ҳам маданий ҳаётнинг гуллаб-яшнаган марказлари сифатида доврў таратди. Бу давр Марказий Осиёнинг иккинчи юксалиш (ренессанс) даври эди.

Темур ва темурийлар даври Улуғбек, Али Кушчи, Жомий, Дутфий, Хондамир, Беҳзод, Бобур каби яна кўплаб мутафаккир, шоир ва улуғ шахсларни дунё саҳнасига олиб чиқди. Машҳур темурийлардан бири Мирзо Улуғбек раҳбарлигида Самарқандда Илмий марказ ташкил этилди. Бу марказ адабиётларда Улуғбек академияси номини олди. Буюк сўз султони Алишер Навоий XV асрда яшаб, ўзининг мангу барҳаёт асарларини ижод этди.

Бу даврларда кўплаб меъморчилик обидалари, маданият ўчоқлари барпо этилди. Ўзбек тили, шеърляти гуллаб-яшнади. Миниатюра рассомчилиги, китоб санъати, фалакиёт илми, математика, тарих, тиббиёт каби фаннинг турли соҳалари шиддат билан ривожланди. Айниқса, XIV-XV асрларда темурийлар даврида Мовароуннаҳрда ривож топган тасаввуфнинг Баҳоуддин Нақшбанд асос солган нақшбандия йўналиши яссавия ва кубравия тариқатлари қаторида ниҳоятда кенг тарқалганини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиздир. Худди шу нақшбандия тариқати илм-фан ва маданият тараққиёти учун ғоявий асос бўлиб хизмат қилди.

Бироқ XV аср охириларида келиб, ўзаро ички урушларнинг кучайиб боргани кузатилади ва XVI аср бошларида темурийлар давлати барҳам тонади. Бу улуғ салтанат туркларнинг шимолдан келган кўчманчи қавмлари томонидан истило қилинади. Айни пайтда темурийзодалардан Заҳириддин Муҳаммад Бобур XVI асрларда Ҳиндистонни забт этади ва у ерда ўз ҳукмронлигини ўрнатади. Бобур тузган бу буюк давлат тарихий адабиётларда “Мўғуллар салтанати” номини олди. Мазкур салтанатда ҳам темурийлар анъаналари давом эттирилди ва у XIX асрда инглизлар Ҳиндистонни босиб олгунга қадар фаолият юритди.

XVI асрдан бошлаб, Мовароуннаҳр ёхуд Туркистон ижтимоий-иқтисодий ҳаётида таназзул кўзга ташланади. Бу ҳудудда секин-аста Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари пайдо бўлади. Улар ўртасида ер талашиб ва ўз сиёсий таъсир доираларини кенгайтириш мақсадида тинимсиз урушлар бўлиб туради.

Маданий ва маънавий турмуш илгариги шон-шухратини йўқотган бўлса-да, ўзига хос ривожланишда давом этади. Бу даврда анъанавий исломий қарашлар кучайиб борди. Бироқ

тасаввуф, айниқса, нақшбандия тариқати ўз таъсир доирасини сақлаб қолишга муваффақ бўлди.

Бу даврда Бухоро амирлиги, Хива ва Кўқон хонлигида айрим диний ва маданий иншоотлар барпо қилинди. Ҳунармандчиликнинг баъзи соҳалари ривож топди. Тарихий, тиббий, муסיқашуносликка оид, шеърӣй, диний ва тасаввуфга доир кўплаб асарлар дунёга келди.

Бу даврда Махдуми Аъзам, Юсуф Қорабоғӣй, Абулғозӣйхон, Турди, Машраб, Нодира, Увайсий, Гулханий, Ҳувайдо, Махтумқули, Бердақ каби яна бир қанча ижодкорлар ўз асарлари билан шухрат қозонди.

XIX асрнинг биринчи ярмида, айниқса, Хоразмда Муҳаммад Раҳимхон даврида тарихий илмларга, адабий ижодга алоҳида диққат-эътибор қаратилди. Мунис, Комил Хоразмӣй, Огаҳӣй, Баёний каби алломалар худди шу даврда яшаб, ижод этди.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Туркистон ҳаётида муҳим ўзгаришлар содир бўлди. Ижтимоӣй-иқтисодӣй, сиёсий ва маданий ҳаётда янги босқич бошланди. XIX асрнинг 60-йилларида Чор Россияси Туркистонни босиб олишга қаратилган режаларини амалга оширишга киришди.

Мазкур ҳудуднинг табиӣй бойликлари, қулай жуғрофӣй имконияти, тарихий қадриятлари кўп даврлардан буён бошқа давлатларни ўзига жалб этиб келарди. Пётр I давридаёқ Туркистонга биринчи ҳарбий юриш уюштирилган эди. Кўқон хонлиги кўшини ва халқнинг жон-жаҳди билан қаршилик кўрсатишига қарамай, замонавий қурол-яроғ ва сон жиҳатдан анча устун бўлган рус подшоси кўшини қатор жанглар давомида, Туркистон шаҳарларини бирин-кетин қўлга кирита бошлади. Кўқон хонлиги йўқ қилинди. Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги Россия шартларини қабул қилиб, унга қарам бўлиб қолди.

Чор Россиясининг босқинчилик сиёсати Туркистон халқларини қарам қилиб ишлатиш ҳамда моддий ва маънавий бойликларини талашга қаратилган эди. Айни пайтда, Туркистонга Европа маданияти ва турмуш тарзи, капиталистик муносабатнинг янги унсурлари кириб кела бошлади.

Бу даврда Осиёнинг бир қанча мамлакатларида мустамлакачиликка қарши ислоҳотчилик ва

маърифатпарварлик ҳаракатлари кучайиб борди. Бу воқеалар Туркистон халқининг ижтимоий ва маънавий ҳаётига таъсир этмасдан қолмасди. Айни чоғда бу ерда ҳам маҳаллий зиёлилар орасида Аҳмад Дониш, Фурқат, Аваз Ўтар, Муқимий каби маърифатпарварлик оқимининг яна бир қанча йирик намояндалари етишиб чиқди. Бу даврдаги Туркистон маданияти хусусияти янги жараёнлар асосида тинимсиз ўзгариб бориши билан белгиланади.

ХІХ асрнинг охирига келиб, маърифатпарварлик оқимидан жадидчилик пайдо бўлди ва у маърифий ва таълим-тарбия ҳамда маданий ва ижтимоий сиёсат соҳасида янги масалаларни кўтариб чиқа бошлайди. Беҳбудий, Фитрат, Ҳамза каби жадидлар фаолияти ва уларнинг асарлари халқ орасида кенг тарқалади. Газета ва журналлар пайдо бўлади, китоб ва дарсликлар чоп этиш кенгайди, миллий ўтмиш, маънавий мерос ва бошқа халқлар маданиятини ўрганишга бўлган қизиқиш кучайди. Шубҳасиз, буларнинг барчаси миллий онгнинг шаклланиши, сиёсий ва маънавий уйғониш, мустақил тараққиёт йўлига қизиқиш ва интилишнинг пайдо бўлишига олиб келди.

1917 йилги Октябр тўнтариши Туркистон халқлари истак ва хоҳишларига қарши ўлароқ, уларнинг мустақил давлатчилигини бутунлай йўқ қилди.

Инқилобдан сўнг 1991 йилга қадар, яъни Ўзбекистон мустақилликка эришган, истиқлол шарафига муяссар бўлгунга қадар давом этган совет мустабид тузуми даврида ҳам ўзбек миллий фани ва маданияти маълум ютуқларни қўлга кирита олди.

Совет давлатининг турли ғоявий, сиёсий тўсиқ ва сиқувлари, фан ва маданият арбоблари фаолиятини чегаралаш, уларни қувғин қилиш, жазоларига қарамай, халқимизнинг маънавий ривожланиши тўхтаб қолмади.

Президентимиз тоталитар тузум даврида бўлсада, оғир ғоявий-сиёсий тазйиққа қарамай, халқимиз илм-фани, маданияти, адабиёт – санъати ривожига ўз муносиб ҳиссасини қўшган марҳум зиёлиларимиздан бир гуруҳини 2001-2002 йиллар Мустақиллик байрами муносабати билан “Буюк хизматлари учун” юксак шарафли орден билан мукофотладилар.

Уларнинг катта қисми ҳаёти ва фаолияти ҳақидаги маълумотлар ҳам ушбу китобга киритилди.

Ўзбекистон истиқлолга эришуви маънавиятимизнинг юқори суръатлар билан ҳар томонлама ривож топишига кенг имкониятлар туғдирди ва бу йўлда халқимизнинг асрлар давомида яратган маданий бойликлари муҳим асос, манба сифатида хизмат қилмоқда.

Тўпلام тузувчилари маълумотномага асос бўлган «Маънавият юлдузлари» китобининг муҳтарам муаллифлари Б. Абдуҳалимов, А. Абдуғафуров, А. Аҳмедов, Р. Баҳодиров, О. Бўриев, Д. Валиева, Ҳ. Воҳидов, Ш. Зиётов, И. Имомназаров, Н. Каримов, С. Мамажонов, Қ. Муниров, М. Нуритдинов, М. Сафарбоев, У. Уватов, О. Усмонов, А. Шарипов, У. Худойберганова, Д. Юсупова, А. Ўринбоев, М. Қодиров, М. Қодирова, А. Қориев, Б. Қосимов ва А. Ҳайитметовларга чуқур миннатдорчилик билдирадилар.

М.М. ХАЙРУЛЛАЕВ,
академик

Алгебранинг отаси
МУҲАММАД АЛ - ХОРАЗМИЙ
(783–850)

Ал-Хоразмий дунё фани ривожига улкан ҳисса қўшган буюк олимлардан биридир. Унинг кўп қиррали илмий мероси жаҳон миқёсида ҳам, олимнинг ватани — Ўзбекистонда ҳам кенг ўрганилган.

Олимнинг тўлиқ исми Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий бўлиб, у 783 йиллар атрофида таваллуд топган ва 850 йилда вафот этган деб тахмин қилинади. Европада “Алгоритмус” (“Algorithmus”) номи билан машҳур бўлган. Унинг исмидаги ал-Хоразмий сўзи олимнинг аслида Хоразмдан келиб чиққанлигидан далолат беради.

Аmmo, у ўз илмий фаолиятининг катта қисмини Бағдоддаги “Байт ул-ҳикма”да ўтказгани тарихдан маълум. Мазкур илмий даргоҳ халифа ал-Маъмуннинг шахсий эътибори остида бўлиб, маълум муддат ал-Хоразмий тарафидан бошқарилган.

Шу сабабдан ҳам ал-Маъмун ва ал-Хоразмий ораларида яқин муносабатлар бўлган. Ал-Маъмун ал-Хоразмийни олим сифатида қадрлаган, “Байт ул-ҳикма” каби масканнинг бошқариш ишларини унга ишониб топширган. Манбаларда ал-Хоразмийнинг ёшлик йиллари ҳақида маълумотлар сақланмаган. Аmmo у дастлабки таълимни ўз она юртида олган ва олим сифатида ҳам ўша ерда шаклланган бўлиши керак. Сўнгра, Ўрта Осиёнинг бошқа кўплаб алломалари сингари Бағдодга кўчиб ўтади ва ўша ерда ижод қилади.

Ал-Хоразмий ўзидан аввалги ҳинд ва юнон олимларининг асарларини пухта ўзлаштиради, уларга ижодий ёндошади ва ривожлантиради. У ҳозирги замон математика фанининг бир қанча тармоқ ва фундаментал қоидалари асосчисидир. Жумладан, у замонавий алгебра фанининг биринчи таъсис этувчиси ҳисобланади. Ал-Хоразмий мазкур фанни нафақат маълум бир тизимга солди, балки бу фандаги оддий ва мураккаб квадрат тенгламаларнинг таҳлилий ечимини ишлаб чиқди. Ҳозирда бутун дунёда қўлланиладиган “алгебра” сўзининг ўзи олимнинг машҳур “Ал-Жабр вал-Муқобала” номли китобидаги биринчи сўздан олинган бўлиб, Европада ўзгартирилиб

“алгебра” шаклида ёзилган ва талаффуз қилинган. Кейинчалик бу сўз фанда шундайлигича ўрнашиб қолди.

Ал-Хоразмий 0 (ноль)ни ишлатилишини расмий равишда арифметикага олиб кирди ва шу туфайли ҳозир фойдаланилаётган сонларнинг ўнлик позицион тизими бутун дунёга тарқалди.

Муаллифнинг сонлар тизими ҳақидаги асарларидан бири Европада “Алгоризм” (“Algorizm”) номи билан танилди ва бундан замонавий алгоритм сўзи келиб чиққан. У арифметика фанидаги қатор ҳисобларни, хусусан, касрлар билан бажариладиган амалларни ҳисоблашни янги поғонага кўтарди.

Ал-Хоразмий математикадан ташқари астрономия илмида ҳам сўнмас из қолдирди. Олим бу фаннинг турли мавзуларига оид бир қанча илмий мақолалар ёзган бўлиб, уларнинг энг машҳури “Астрономияга оид жадваллар” (“Зиж”) деб аталади.

Тадқиқотчиларнинг яқдил фикрига кўра, ал-Хоразмийнинг астрономия соҳасидаги буюк хизмати шундаки, у шундай асар яратдики, бу билан астрономияни Улуғбек давригача, яъни бир неча асрга “стандартлаштиради”. Ал-Хоразмийдан кейинги барча астрономлар ўз зижлари учун унинг “Зиж”ини намуна сифатида дастак қилиб оладилар.

Ал-Хоразмий география фанининг ривожига ҳам катта ҳисса қўшган. Унинг “Ернинг тасвири” (“Сурат ал-Арз”) китоби Ўрта аср араб халифалигида яратилган дастлабки ва муҳим географик асарлардан бири бўлган. Китобда муаллиф Птолемейнинг географияга оид қарашларига қатор ўзгаришлар киритиб, уларни ривожлантиради.

Ал-Хоразмий қаламига мансуб йигирмадан ортиқ асарларнинг фақат ўнтаси бизгача етиб келган бўлиб, улар дунёнинг қатор қўлёзма фондларида сақланмоқда. Мазкур асарларнинг баъзилари Ўрта асрларда ғарб тилларига таржима қилиниб, Европада катта шуҳрат қозонган. Бу борада олимнинг ватани – Ўзбекистонда ҳам катта ишлар амалга оширилган. Унинг баъзи асарлари рус ва ўзбек тилларига таржима қилинган, тадқиқ этилган, муаллифнинг ҳаёти, фаолияти ва илмий меросига бағишланган қатор китоб ва мақолалар чоп этилган.

Машҳур фан тарихчиси Жорж Сартоннинг таъбири билан айтганда, “ал-Хоразмий ўз даврининг энг буюк математиги

ва агар барча шарт-шароитлар назарга олинса, барча даврларнинг ҳам энг буюкларидан бири” саналади.

Буюк астроном
АҲМАД АЛ-ФАРҒОНИЙ
(798–865)

1998 йили ЮНЕСКО нинг қарори билан Ўзбекистонда Ўрта аср фалакиёт, риёзиёт ва жугрофия илмларининг машҳур намояндаси, Фарғона элининг фарзанди Аҳмад ал-Фарғонийнинг таваллуд топганига 1200 йил тўлиши муносабати билан халқаро илмий анжуман ва бошқа тантаналар бўлиб ўтди.

Европада Алфрангус (Alfraganus) номи билан танилган Абул Аббос Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Касир ал-Фарғоний ўрта асрларнинг энг кўзга кўринган алломаларидан эди. Олимнинг исми фан тарихида машҳур бўлишига қарамасдан, унинг ҳаёти ва илмий фаолияти ҳақидаги маълумотлар жуда оз, ноаниқ ва асосан тахлилий тахминларга асосланган. Унинг туғилган йили 798-йил деб кўрсатилган.

Манбаларда Аҳмад ал-Фарғонийнинг ёшлик йиллари ҳақида маълумотлар умуман сақланмаган. Аммо, у Фарғонада туғилган ва ўз она юртида бошланғич таълимни олиб, олим сифатида шаклланган бўлиши керак.

Олим кейинчалик Бағдод шаҳрига кўчиб ўтиб, халифа ал-Маъмун саройидаги бошқа алломалар билан бирга ўша ердаги машҳур Бағдод илмий мактаби “Байт ул-ҳикма” (“Ҳикматлар уйи”)да ижод этади. Маълумки, Бағдодда Ҳорун ар-Рашиднинг ўғли халифа ал-Маъмуннинг ҳузуринда Аҳмад ал-Фарғонийдан ташқари Муҳаммад ал-Хоразмий, ал-Аббос ал-Жавҳарий, Аҳмад ал-Марвазий, Яҳё ибн Абу Мансур, Абдуҳамид ибн Турк ал-Хутталиий каби Ўрта Осиё алломалари донг таратганлар.

Умуман, юқорида зикр этилган Бағдод илмий мактабида фаолият кўрсатган донишмандларнинг аксариятини Ўрта Осиё алломалари ташкил этгани алоҳида эътиборга лойиқ бўлиб, бу қатор илмий адабиётларда ўз исботини топган.

Аҳмад ал-Фарғоний исмлари тилга олинган олимлар билан бирга Бағдод ва Дамашқ шаҳарларида олиб борилган

астрономик тажрибаларда фаол қатнашган. Жумладан, у 832-833 йиллари Сурия шимолидаги Синжор саҳросида ер меридианининг бир даражаси узунлигини ўлчашда иштирок этади. Бундан ташқари, олим 861 йили Қоҳира атрофидаги Равдо оролига ўрнатилган нилометрни таъмирлаган. Нил дарёси сувининг миқдорини ўлчаш учун мўлжалланган бу жиҳоз аслида 750 йили қурилган бўлиб, у биринчи марта 814-815 йили халифа ал-Маъмун, иккинчи марта эса 861 йили ал-Мутаваккил даврида ислоҳ этилади.

Нил дарёси бўйида қурилган бу қадимги гидротехника иншооти Миср қишлоқ хўжалиги учун ниҳоятда аҳамиятли бўлиб, унинг Аҳмад ал-Фарғоний тарафидан таъмирланиши олимнинг иқтидорли муҳандис ҳам эканлигидан далolat беради. Манбаларда ал-Фарғонийнинг яна бир муҳандислик фаолияти, яъни унинг ал-Жафарийя шаҳрида суғориш каналини қозиш ишида иштирок этгани ҳақида маълумотлар ҳам келтирилади.

Аҳмад ал-Фарғоний умрининг сўнгги йилларини Мисрда ўтказиб, ўша ерда вафот этган ва Қоҳира яқинидаги Қарафа мақбарасига дафн этилган.

Ал-Фарғонийнинг асосий астрономик асари “Осмон жисмлари ҳаракати ва юлдузлар илми тўплами” бўлиб, у “Астрономия илми асослари” ва “Астрономия элементлари” каби номлар билан ҳам машҳур.

Унинг “Геометрия ва арифметика ёрдамида мукамал шимолий ва жанубий астурлобларни ясаш”, “Астурлобдан фойдаланиш ҳақида китоб”, “Ой ер устида ёки унинг остида эканида вақтни аниқлаш”, “Қуёш соатини ясаш”, “ал-Хоразмий зижини тушунтириш”, сингари асарлари маълум. Алломанинг мазкур асарлари Париж, Лондон, Берлин, Москва, Санкт-Петербург, Деҳли, Қоҳира, Анқара, Техрон ва бошқа шаҳарларда сақланган.

Ал-Фарғоний асарларининг энг машҳури юқорида қайд этилган “Астрономия илми асослари” бўлиб, у ўттиз бобга тақсимланган. Уларда астрономия фанининг барча асосий масалалари содда, тушунарли иборалар билан баён этилган. Шу сабабдан у тез орада лотин тилига таржима қилиниб, Европада эрта танилган, кенг шухрат қозонган ва бир неча асрлар давомида Европа университетларида астрономия фани

бўйича асосий дарслик вазифасини ўтади. Рисолада ўрта аср Шарқ астрономиясининг барча ютуқлари ўз мужассамини топган. Рисола олимнинг юбилейи муносабати билан Тошкентда нашрдан чиқди.

Ал-Фарғонийнинг яна бир муҳим “Геометрия ва арифметика ёрдамида мукаммал шимолий ва жанубий астурубларни яшаш” рисоласи муқаддима ва етти бобдан ташкил топган. Муаллиф ўзининг бу рисоласи билан геометрия фанига оид янги фикрларнинг шаклланиши ҳамда астрономик жиҳозлар ҳақида назарий тасаввурларнинг ривожига муҳим ҳисса қўшди. Мазкур рисоланинг ҳам Тошкентда рус тилида чоп этилиши ал-Фарғоний юбилейига муносиб туҳфа бўлди. Ал-Фарғонийнинг қолган асарлари ҳозирга қадар ўрганилмай, ўз тадқиқотчиларини кутмоқда.

Аҳмад ал-Фарғоний ўз асарлари билан астрономия фани тарихида чуқур из қолдирган ҳамда астрономик жиҳозлар ва гидроиншоотлар қуриш ишларида ёрқин истеъдод соҳиби эканини намоён этган улуғ ватандошимиздир.

Ҳадис илмининг амири ИМОМ АЛ-БУХОРИЙ (810-870)

Ҳадис илмининг ривожига олтин давр ҳисобланган IX асрда ҳадисшуносликда катта муваффақиятлар қўлга киритилган. Чунончи, бутун ислом дунёсидаги энг нуфузли манбалар деб тан олинган олгита ишончли ҳадислар тўпламининг (ас-сиҳоҳ ас-ситта) муаллифлари яшаб ижод қилганлар.

Яна шуниси диққатга сазоворки, мазкур олти муҳаддиснинг деярли ҳаммаси Ўрта Осиё халқлари вакиллари бўлиб, улар: Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий (810-870), Имом Муслим ибн ал-Ҳажжож (819-874), Абу Исо Муҳаммад ибн Исо ат-Термизий (824-892), Имом Абу Довуд Сулаймон Сижистоний (817-880), Имом Аҳмад Ан-Насоий (830-915), Имом Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Язид ибн Можжа (824-886) каби сиймолардир. Ушбу муҳаддисларнинг ҳар бири ҳадис илмининг ривожига салмоқли ҳисса қўшган машҳур олимлардан ҳисобланади. Ҳадис илмида “амир ал-мўминийн” де-

ган шарафли номга сазовор бўлган имом ал-Бухорий алоҳида эътиборга молик буюк олимдир.

Унинг тўлиқ исми Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ибн Иброҳим ибн ал-Муғйра ибн Бардазбеҳ ал-Зуафий ал-Бухорий бўлиб, бу зот 810 йил Бухоро шаҳрида таваллуд топган. Ал-Бухорий отаси вафот этиб, онаси тарбиясида ўсган. У ёшлигидан, ўткир зеҳни ва маърифатга ҳаваси кучли бўлиб турли илм-фанларни, айниқса, ҳадис илмини зўр қизиқиш билан эгаллайди. Манбаларда кўрсатилишича, ўн яшар чоғидан бошлаб ўз юртидаги турли ривоятчилардан эшитган ҳадисларни, шунингдек Абдуллоҳ ибн ал-Муборак ва Вакий каби олимларнинг ҳадис тўпламларини мутолаа қилиб ёдлаган, устози Шайх Доҳилий билан ҳадис ривоятчилари ҳақидаги қизғин баҳсларда қатнашган. 825 йили ўн олти яшар ал-Бухорий онаси ва акаси Аҳмад билан Ҳижозга йўл тутади, муқаддас шаҳарлар Макка ва Мадинани зиёрат қилиб олти йил Ҳижозда яшаб, у жойлардаги машҳур олимлардан ҳадис билан бир қаторда фикҳ илмидан ҳам таълим олади. Имом ал-Бухорий ҳаётининг кўп қисми хорижий элларда мусофирчиликда ўтиб, илм талабида у Шарқнинг кўпгина шаҳарларида бир неча мартадан бўлади.

Бу ҳақида унинг ўзи: “Миср, Шом, Месопатамияга икки мартадан, Басрага тўрт марта борганман. Ҳижозда олти йил яшаганман, Бағлод ва Куфа шаҳарларига неча марта борганим ҳисобини билмайман”, деб ёзган. У сафар чоғида ҳам бир шаҳарда муқим турганида ҳам илмини ошириш борасида тинимсиз ишлар, тўплаган ҳадисларни оққа кўчирар эди.

Имом ал-Бухорий нафақат йирик олим эди, балки ўзининг гўзал хулқ-атвори, одамохунлиги, мурувватлилиги, ҳимматлилиги ва беқиёс саховатлилиги билан бошқалардан тамомила ажралиб турган. У зеҳни ўткирлиги ва ёдлаш қобилиятининг кучлилиги билан ҳам халқ орасида ғоят шуҳрат қозонган. Манбаларда ал-Бухорийнинг 600 мингга яқин ҳадисни ёд билгани қайд қилинган.

Имом ал-Бухорий хориждан қайтгач, ўз ватани Бухорода кўплаб шогирдлар ва уламоларга ҳадис илмидан сабоқ бериш билан машғул бўлади. Кўпчилик уни ҳурмат қилган, аммо баъзи ҳасадгуй, қора ниятли кишилар ал-Бухорийни кўролмас

эдилар. Натижада ҳасадгуйлarning хатти-ҳаракати туфайли Бухоро амири Холид ибн Аҳмад аз-Зухайлий билан ал-Бухорий оралари бузилиб қолади. Бунга сабаб, амир олимдан ҳузурига келиб “ал-Жомий ас-саҳиҳ”, “ат-Тарих” китобларини ўқиб беришни талаб қилади. Лекин ал-Бухорий “мен илми хор қилиб, уни ҳокимлар эшиги олдига олиб бормаيمان, кимга илм керак бўлса, ўзи изласин. Лекин Аллоҳ охираг кунини илми яширмай уни толибларга сарф қилгани учун мени кечиради”, деган жавобни айтади. Амирга жавоб ёқмай, фитначи шахсларнинг гапига кириб ал-Бухорийга шахарни тарк қилишни буюради. Шундан кейин ал-Бухорий Самарқандга йўл олади ва бирмунча муддат Хартанг қишлоғида ўз шогирдлари ва қариндош-уруғлариникида яшаганидан кейин оғир касалга чалиниб 870 йили 62 ёшида вафот этади ва шу ерда дафн қилинади. Эндilikда унинг қабри давлат томонидан муҳофаза этиладиган улуғ зиёратгоҳ, табаррук жойлардан ҳисобланади.

Имом ал-Бухорий авлодларга бой ва қимматли илмий мерос қолдирган бўлиб, у ёзган асарларнинг сони йигирмадан ортиқдир. Улардан “ал-Жомий ас-саҳиҳ”, “ал-Адаб ал-Муфрад”, “ат-Тарих ас-сабир”, “ат-Тарих ал-авсот”, “ат-Тарих ал-кабир”, “Китоб ал-Илоал”, “Барр-ул волидайн”, “Асоми ус-саҳоба” ва бошқаларни кўрсатиш мумкин. Муаллифнинг муҳим асари “ал-Жомий ас-саҳиҳ”дир. Бу асар “Саҳиҳ ал-Бухорий” номи билан машҳур. Унинг гоят аҳамиятли томони шундаки, Имом ал-Бухорийгача ўтган муҳаддислар ўз тўпламларига эшитган барча ҳадисларини танлаб ўтирмай қаторасига киритавердилар. Имом ал-Бухорий эса турли ровийлардан эшитган ҳадисларни тинфаларга бўлиб, уларнинг ишончли (яъни саҳиҳ)ларини ажратиб, алоҳида китоб яратади.

Аллома Ибн Садоҳнинг таъкидлашича, ал-Бухорийнинг бу асарига киритилган ишончли ҳадисларнинг сони такрорландиганлари билан бирга 7275 та бўлиб, такрорланмайдиган ҳолда эса 4000 ҳадисдан иборат.

Бу шарафли ишни биринчи ал-Бухорий бошлаб берган бўлиб, кейин қатор олимлар унга тақлид қилиб, шу зайлда ҳадислар тўпламини яратганлар. Имом ал-Бухорийнинг ушбу йирик асари ёзилганига тахминан 1200 йил бўлди, ўша даврдан

бошлаб токи шу вақтгача у ислом таълимотида Куръондан кейинги иккинчи ўринда турадиган муҳим манба сифатида юқори баҳоланиб келмоқда.

Шарқ Аристотели
АБУ НАСР ФОРОБИЙ
(873-950 йиллар)

Абу Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад Улуғ Тархон Сирдарёнинг тепа қисмида Фороб шахрида (Ўттор)туғилган файласуф ва қомусий олимдир. Шарқда у жуда машҳур бўлиб қадимги юнон илмини жуда яхши билгани учун “Шарқ Аристотели”, “иккинчи муаллим”(Аристотелдан сўнг) номлари билан улуғланган.

Бошланғич маълумотини Форобий ўз юртида Тошкент, Самарқанд, Бухоро шаҳарларида олгандан сўнг Бағдод, Дамашқ, Халаб, Миср каби юртларда илмини оширган. У 950 йилда вафот этган.

Форобийдан илмнинг турли соҳаларига бағишланган жуда катта илмий мерос қолган. Айтишларича у 70 га яқин тил билган ва фалсафа, математика, медицина, астрономия, мантиқ, грамматика, физика, кимё каби фанларга оид рисолалар яратган. Айниқса унинг машҳур юнон файласуфи Аристотель ва бошқа юнон олимлари асарларига ёзган шарҳлари илмий меросни ўрганиш ва тарғиб этишда муҳим роль ўйнаган. Масалан, унинг “Масалалар манбаи”, “Қонунлар ҳақида китоб”, “Руҳнинг моҳияти ҳақида”, “Фалсафага изоҳлар”, “Фалсафа тушунчасининг маъноси” каби рисолалари шулар жумласидандир. “Физика усуллари ҳақида китоб”, “Алкимё илмининг зарурлиги”, “Инсон аъзолари ҳақида рисола”, “Луғатлар ҳақида китоб”, “Хаттотлик ҳақида” каби асарлари Форобийнинг қомусий билимга эга бўлганлигини кўрсатади.

Форобийнинг “Илмларнинг келиб чиқиши ва таснифи” китобида 30 дан ортиқ илм-фаннинг таърифи, мазмуни вазифалари ҳақида сўз боради. Унда табиий ва аниқ илмлар билан бир қаторда грамматика, шеърят, орфография, луғатшунослик, мантиқ, фикҳ, сиёсатшунослик каби гуманитар

илмлар ҳақида ҳам маълумотлар келтирилади. "Инсон аъзолари ҳақида" рисоласида Форобий инсон ҳақида ўз даври медицинасида маълум бўлган маълумотлар, инсоннинг саломатлиги учун зарур бўлган дори-дармонлар, тузатиш усуллари тўғрисида тўхтаб ўтади. "Илм ва санъатнинг фазилатлари", "Ақл масалалари ҳақида" рисоаларида у табиатни билишнинг чексизлиги, фан шу табиатни ўрганиш зарурати учун хизмат қилиши, инсон ўз сезгилари ва ақли-тафаккури ёрдамида билиши, ақл фақат инсонга хос бўлиб, уни барча ҳайвонлардан ажратиб туриши каби муҳим фалсафий масалалар устида фикр юритади.

Форобий ақлли инсон ҳақида гапириб шундай ёзади: "Ақлли деб шундай кишиларга айтиладики, улар фазилатли, ўткир мулоҳазали, фойдали ишларга берилган, зарур нарсаларни кашф ва ихтиро этишга зўр истеъдодга эга: ёмон ишлардан ўзини четга олиб юрадилар. Бундай кишиларни оқил дейдилар. Ёмон ишларни ўйлаб топиш учун зеҳн-идроқка эга бўлганларни ақлли деб бўлмайти, уларни айёр, алдоқчи деган номлар билан атамоқ лозим".

Форобий ўрта асрлар шароитида биринчи бўлиб жамиятнинг тузилиши, мақсад ва вазифалари ҳақида таълимот яратади. Бу таълимотда ижтимоий ҳаётнинг кўп масалалари — давлатни бошқариш, таълим тарбия, ахлоқ, маърифат, диний эътиқод, уруш ва тинчлик, меҳнат ва бошқа мавзулар қамраб олинган. **△** Форобий "Бахт-саодатга эришув йўллари ҳақида рисола", "Бахт-саодатга эришув ҳақида рисола" асарларида ўзининг орзу қилган фозил жамиятини яна ҳам ёрқин тасвирлайди. "Давлатнинг вазифаси инсонларни бахт-саодатга олиб боришдир, — деб ёзади у, — бу эса илм ва яхши ахлоқ ёрдамида қўлга киритилади". Форобий давлатни етук шахс (монархия), етук хислатларга эга бўлган бир неча шахслар (аристократия) ва сайланган шахслар (демократия) ёрдамида бошқариш шакллари қайд этади.

Форобийнинг фозил жамоа ҳақида таълимоти, унинг комил инсон ҳақидаги фикрлари билан боғланиб кетади. Фозил жамоада комил инсон хислатлари вужудга келади.

"Мусиқа ҳақида катта китоб"да у фақат мусиқа назарияси ва тарихини баён этиб қолмай, Шарқда маълум бўлган рубоб,

танбур, ноғора, уд, қонун, най каби мусиқа асбоблари ҳамда уларда куй ижро этиш қондалари тафсилоти ҳақида ҳам муҳим маълумотлар берилган. Форобийнинг ўзи манбаларда моҳир созанда, бастакор, янги мусиқа асбоби ихтиро этган, ундан ниҳоятда таъсирчан куйлар яратган шахс сифатида қайд этилади. Форобий мусиқага инсон ахлоқини тарбияловчи, сихат-саломатлигини мустаҳкамловчи восита деб қараган. Унинг мусиқа соҳасида қолдирган мероси маданият тарихида оламшумул аҳамиятга эга.

Форобий ўз даврида тириклик чоғидаёқ машҳур олим сифатида ном қозонди. Унинг таълимоти, мероси Шарқда сўнгги илм, ижтимоий-фалсафий фикрлар ривожига жуда катта таъсир кўрсатди. Асарлари турли тилларга таржима этилди, Шарқ ва Европа олимлари томонидан кенг ўрганилди.

Ҳозирда унинг номи халқлар томонидан зўр ҳурмат билан тилга олинади, унинг асарлари олий ўқув юртларида кенг ўрганилади.

Қомусий олим
АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ
(973-1048)

Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Беруний ўрта асрларнинг буюк қомусий олимларидан эди. Унинг буюклиги ўша даврнинг деярли барча фанларига кўшган бетакрор илмий меросида намоён бўлади. Берунийнинг олимлик салоҳиятига машҳур шарқшунос олимлардан бири “унинг қизиққан илм соҳаларидан кўра қизиқмаган соҳаларини санаб ўтиш осондир”, деб баҳо берган эди. Фарб тадқиқотчиларидан баъзилари эса “Беруний мусулмон фанининг намоёиш этувчи қомусий олимларнинг энг машҳури бўлиши керак” деган фикрни билдиради.

Олим 973 йили Хоразмнинг қадимги пойтахти Кот шаҳрида таваллуд топди. У ёшлик ва ўспиринлик йилларини ўз ватанида ўтказиб, ўша ерда турли илмларни ўрганди ва олим сифатида шаклланди. Замонасининг машҳур олими Абу Наср Мансур ибн Ироқ кўлида таълим олади, ўша пайтлар Бухорода яшаётган бўлажак олим Абу Али Ибн Сино билан ёзишмалар

орқали илмий мулоқотда бўлади. У она тилидан ташқари араб, суғдий, форс, сурёний, юнон тилларини, кейинчалик Ҳиндистонда санскрит тилини ўрганadi. Бу эса ўз навбатида, Берунийга мазкур тиллардаги асарлар билан чуқур танишишга имконият яратади.

Хоразмдаги сиёсий вазиятнинг ўзгариши натижасида Беруний 998 йили Журжон шаҳрига кетишга мажбур бўлади. У бу даврга қадар Кот ва Рай шаҳарларида ўзининг дастлабки илмий изланишларини бошлаб юборган эди.

Журжонда кечган йиллар (998-1004) Беруний учун йирик изланишлар ва ижодий камолат даври бўлди. Ўзининг биринчи астрономик тажрибаларини 16 ёшида Кот шаҳрида бошлаган аллома, Журжонда нафақат астрономия ва бошқа табиий фанлар билан балки тарих ва дин тарихи билан ҳам шуғулланади. Олимнинг муҳим асарларидан бири – “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” унинг Журжон саройида хизмат қилган даврида яратилади. 1000 йили тугалланган бу асар муаллифнинг кўп қиррали олим эканини намоён этди ва унга катта шуҳрат келтирди. Умуман, Беруний Журжонда ўндан ортиқ асарлар битишга муяссар бўлди.

Беруний 1004-1017 йилларда Хоразмга қайтади. Хоразмнинг янги ҳукмдори Абу Аббос Маъмун ибн Маъмун Берунийни ўз саройида катта иззат-ҳурмат билан қабул қилади. Олим Хоразмшоҳ Маъмун раҳнамолигида вужудга келган илмий марказда фаолият кўрсатиш билан бирга сиёсий жараёнларда ҳам Хоразмшоҳнинг яқин маслаҳатчисига айланди.

Хоразмнинг Маҳмуд Ғазнавий томонидан босиб олинishi Беруний ҳаётини хавф остига қўйди. У Хоразмшоҳ саройидаги аксарият олимлар, жумладан, устози Абу Наср ибн Ироқ, Абу ал-Хайр Хаммар ва бошқалар билан бирга Ғазна шаҳрига асир қилиб олиб кетилади.

Маълумки, Хоразм илмий маркази олимлардан фақат Ибн Сино ва Абу Саҳл Масиҳийлар Маҳмуд Ғазнавий зулмидан ҳавотирланиб, Ғазнага эмас Журжонга қараб йўл олган эдилар.

Берунийнинг 1014-1048 йилларда Ғазнада кечирган ҳаёти моддий ва сиёсий жиҳатдан машаққатли бўлишига қарамасдан, унинг илмий фаолияти учун энг маҳсулдор давр бўлди. У Маҳмуд Ғазнавий саройида кечган дастлабки йилларда

астрономия ва геодезия масалаларига катта эътибор берди.

Муаллифнинг илмий адабиётларда қисқача “Геодезия” деб юритиладиган “Турар жойлар орасидаги масофани текшириш учун жойларнинг охириг чегараларини аниқлаш” номли астрономия ва географияга бағишланган асари 1025 йилда ёзиб тугатилди.

Берунийнинг “Мунажжимлик санъатидан бошлангич тушунчалар” асари ҳам 1029 йили Фазнада ёзилади. Орадан бир йил ўтиб, у ўзининг “Ҳиндистон” номи билан танилган “Ҳиндларнинг ақлга сиғадиган ва сиғмайдиган таълимотларини аниқлаш” китобини якунлайди.

Бу шоҳ асарнинг вужудга келишига Маҳмуд Фазнавийнинг Ҳиндистонга қилган юришлари сабаб бўлди. Саройнинг энг нуфузли астрологлари билан саналган Беруний Маҳмуд Фазнавий билан Ҳиндистонда бир муддат истиқомат қилади ва у ерда санскрит тилини мукамал эгалашга муваффақ бўлади. У бу тил ёрдамида ҳиндларнинг тарихи, урф-одатлари, маданияти ва фани билан яқиндан танишади ва натижада “Ҳиндистон” асарини яратади. 1030 йили Маҳмуд Фазнавий вафот этади. Тахтга унинг ўғли Маъсуднинг ўтириши Беруний аҳволини анча яхшилади. Олим ўзининг астрономияга оид энг йирик асарини мазкур ҳукмдорга бағишлаб “Маъсуд қонуни” деб атади. Ўрта аср олимларининг ёзишига кўра, султон Маъсуд бу асар учун Берунийга бир филга ортилган катта миқдордаги кумуш тангалар ҳадя этади.

Мутахассислар фикрича, “Маъсуд қонуни” китоби математика ва астрономия бўйича унеча ёзилган барча китобларнинг изини ўчириб юборган.

Олим султон Маъсуднинг ўғли Мавдуднинг ҳукмронлик йилларида (1041-1049) ўзининг яна икки асари – “Минералогия” ва “Фармакогнозия” деб аталган икки асарини ёзади. Уларнинг ҳар бири мазкур соҳалардаги бетакрор асарлардан бўлиб, жаҳон маданиятининг ноёб дурдоналаридан ҳисобланди. Абу Райҳон Беруний 1048 йили Фазна шаҳрида вафот этади.

Олим ёзиб қолдирган 160 дан ортиқ асарлари билан астрономия, астрология, математика, геодезия, геология, минералогия, география, арифметика, табобат, фармакогнозия,

тарих, филология ва бошқа фанларнинг ривожига ноёб ҳисса қўша олди.

Берунийнинг бетакрор ижоди унинг ватани Ўзбекистонда алоҳида эътибор қозонган. Унинг қатор йирик асарлари ўзбек ва рус тилларига таржима қилиниб Тошкентда нашр этилган.

Файласуф табиб
АБУ АЛИ ИБН СИНО
(980-1037)

Европада Авиценна (Avicenna) номи билан машҳур бўлган Абу Али ибн Сино қомусий олим сифатида ўз давридаги фанларнинг деярли барчаси билан шуғулланган.

Унинг жуда кўп қўлёзма фондларида сақланиб келаётган фалсафа, табобат, физика, химия, математика, геология, минералогия, астрономия, ботаника, дин тарихи, мусиқа, шеърят, филология ва бошқа фанларга оид асарлари алломанинг буюк истеъдод соҳиби ва йирик қомусий олим сифатида шуҳрат қозонганининг ёрқин тимсолидир. Илмий адабиётларда Ибн Сино қаламига мансуб 450 дан ортиқ асар қайд этилади. Аммо бизнинг замонамизга уларнинг ярми ёки сал кўпроғи етиб келган холос. Олимнинг сақланиб қолган асарлари ўз мазмунига кўра қуйидагича тақсимланади: 242 асаридан 80 таси фалсафа, илоҳиёт ва тасаввуфга тегишли, 43 таси табобатга оид, 19 таси мантиққа, 26 таси психологияга, 23 таси тиббиёт илмига, 9 таси этикага, 4 таси адабиётга ва 8 таси бошқа олимлар билан бўлган илмий ёзишмаларга бағишланган.

Буюк олим ва мутафаккир Абу Али ибн Сино таржимаи ҳолининг бошланғич қисмини ўзи ёзиб қолдирган. Муаллифнинг ҳаёт йўли ва фаолиятининг сўнгги йиллари ҳақида олимнинг илтимосига биноан унинг содиқ шогирди Журжоний баён этган.

Ибн Сино Бухоро ёнидаги Афшона қишлоғида туғилди, ёшлиги ҳам шу ерда ўтди. Сўнг унинг ота-онаси Бухорога кўчиб келади ва у Бухорода мавжуд бўлган илмий муҳит таъсирида кўп фанлар билан қизиқиб шуғулланади. У ёшлигиданоқ ноёб истеъдод ва хотира эгаси бўлиб, атрофдагиларни ҳайратга солади. Унинг ёшлиги ва ўспирин-

лик йиллари Бухорода Сомонийларнинг ҳукмронлик даврига тўғри келади. Бўлажак олим саройининг бой кутубхонасидаги китоблардан фойдаланади, шаҳардаги китоб бозоридан ноёб кўлёмаларни сотиб олиб билимини ошира боради. Унинг ёзишича, кунларнинг бирида у бозорда Абу Наср Форобийнинг юнон файласуфи Аристотель қаламига мансуб “Метафизика” асари ҳақидаги рисоласини учратиб қолади. Уни тезда ўқиб чиқади ҳамда аввалги асарларини мутолаа қилган вақтида пайдо бўлган жуда кўп саволларга жавоб топади.

999-йилда Сомонийлар ҳукумати кулаб, шаҳарни Қорахонийлар босиб олади. Ибн Сино бу даврда барча илмларни эгаллаган ва ҳатто рисоалар ёза бошлаган эди.

IX аср бошларида Ибн Сино Хоразм (Урганч)га кўчиб келади ва шоҳ Маъмун саройидаги олимлар билан танишади. Бу ерда Ибн Ироқ, Абу Райҳон Беруний, Абу ал-Хайр Хаммар, ал-Масиҳий каби олимлар даврасида ижод қилиб, бир неча рисоалар яратади. Сўнг жанубдан Маҳмуд Фазнавий давлатининг хуружи орта бориши билан Эронга юз тутади. Эроннинг Гургон, Рай, Исфаҳон каби қатор шаҳарларида сарсонликда кезиб, 1037 йили 57 ёшида Ҳамалонда касалликдан вафот этади.

Ибн Сино юнон, араб, форс, олимларининг китобларини Муҳаммад Хоразмий, Абу Наср Форобий, Абу Бакр Розий, Аҳмад Фарғоний каби ватандошларининг асарларини ўрганди, уларга ижодий ёндошди. Унинг китоблари ва ёзишмалари қадимги юнон илми вакиллари – Аристотель, Платон, Евклид, Фалес, Гераклит, Суқрот, Пифагор, Гален, Гиппократ каби олимлар асарларидан яхши хабардор эканини кўрсатади. Ушбу илм хазинасига таяниб, ўзининг фалсафа, табобат ва табиат илмларига бағишланган “Шифо китоби” (“Китоб аш-Шифо”), “Тиб қонунлари” (“Ал-қонун фит-тиб”), “Нажот китоби” (“Китоб ан-нажот”), “Билимлар китоби” (“Донишнома”) каби йирик асарларини ёзди.

Кўп қиррали қобилият соҳиби Ибн Сино, айниқса, фалсафа ва табобат соҳаларида ўчмас из қолдирди. Унинг бой ижодий меросида фалсафий асарлар асосий ўрин эгаллайди. Ибн Сино фалсафий асарларининг энг йириги “аш-Шифо” дир. У тўрт қисм ва 22 жилддан иборат бўлиб, унда мантиқ,

метафизика, физика, математикага оид масалалар талқин этилади.

Ибн Синонинг фалсафага оид йирик асарларидан яна бири “Кўрсатмалар ва насихатлар” (“Китаб ал-ишорат ва-танбиҳат”)дир. Алломанинг “ан-Нажот” ва “Донишнома” деб номланган асарлари эса, “аш-Шифо” китобининг қисқартмаси ҳисобланади. У ўз илмий асарларини асосан ўша давр динига мос ва илм-фан тили ҳисобланган араб тилида яратган.

Ибн Сино машҳур табиб сифатида танилган. Олимнинг кўп жилдлик тиббий асари — “Тиб қонунлари” унга мисли кўрилмаган шухрат келтирди. Бу асар ўз мазмунига кўра тиббий билимларнинг нодир мажмуаси — қомуси ҳисобланади. У беш мустақил тиббий асардан таркиб топган бўлиб, уларнинг ҳар бири маълум соҳани изчил, ҳар тарафлама ёритиб беради.

Биринчи китобда тиббиётнинг назарий асослари берилиб, унинг предмети, вазифалари, бўлим ва усуллари, касалликнинг келиб чиқиш сабаблари, белгилари, соғлиқни сақлаш йўллари, одам анатомияси каби назарий маълумотлар баён этилади.

“Қонун”нинг оддий дориларга бағишланган иккинчи китобида асосан ўсимликлардан тайёрланувчи 760 та дорининг хусусиятлари, уларни тайёрлаш ва истеъмол қилиш усуллари ҳақида муҳим мулоҳазалар келтирилади.

Учинчи китобда инсоннинг айрим аъзолари, жумладан, бош мия, асаб, кўз, қулоқ, бурун, томоқ, қорин касалликлари батафсил таҳлил қилинади.

Асарнинг тўртинчи китоби инсон организмнинг умумий касалликларига бағишланади. Унда иситмалар, жарроҳлик масалалари, суяк синиши, жароҳатланиш, уларни даволаш усуллари ва бошқа юқумли касалликлар тавсифланади.

Ва ниҳоят “Қонун”нинг бешинчи китобида мураккаб дориларнинг организмга таъсири уларни тайёрлаш ва истеъмол қилиш усуллари баён қилинган.

XII асрдаёқ лотин тилига таржима қилинган “Тиб қонунлари” саккиз аср давомида ҳам Шарқ, ҳам Фарб мамлакатларида табобат соҳасидаги қўлланма вазифасини ўтаб келмоқда. У Европада тиббиёт ривожига катта таъсир кўрсатди.

Ибн Сино математика, астрономия, физика, химия, минералогия, геология, ботаника, филология, шеърят ва бошқа

соҳаларда ҳам унумли қалам тебратди. Унинг мазкур соҳалардаги бир қанча гоёлари ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмай келмоқда.

Ибн Сино илмий меросини ўрганиш борасида кўп ишлар амалга оширилди. Ҳозирда дунё миқёсида унинг асарлари қатор тилларга таржима этилди ва бир қанча тадқиқотлар яратилди. Жумладан, унинг йирик асари “Тиб қонунлари” олимнинг ватани Ўзбекистонда араб тилидан рус ва ўзбек тилига тўла таржима қилиниб, илмий изоҳлар билан нашр этилди.

Ибн Синонинг бетакрор илмий мероси атоқли ватандошимизнинг инсоният тарихидаги энг буюк қомусий олимлардан бири эканининг ёрқин исботидир.

Бахтга элтувчи билим
ЮСУФ ХОС ҲОЖИБ
(XI аср)

Юсуф Баласоғуний Еттисув ўлкасидаги Кузўрда (Баласоғун) шаҳрида 1016-1018 йиллар орасида дунёга келди. Афсуски, аллома ҳақида унинг “Қутадғу билиг” асаридан бошқа бирор манбада ҳам маълумот сақланмаган. Китобда муаллиф ўзи ҳақида шундай маълумот беради: “Бу китобни бунёд этган киши Баласоғунда туғилган. У ўз китобини Қошғарда тугаллаб, Машриқ ҳукмдори Тавғачхонга ҳадя қилган. Ҳукмдор уни улуғлаб, ўз саройида Хос Ҳожиблик лавозимини инъом этади. Шунинг учун Юсуф Улуғ Хос Ҳожиб исми билан машҳур эди”. Китобда номи тилга олинган хоқон Носириддин Тавғач 1075-1103 йиллар давомида Қорахонийлар давлатини бошқарган.

“Қутадғу билиг” – “Бахтга элтувчи билим” демакдир. Туркий тилда ёзилган бу асарни ватан, эл-юрт мадҳияси деб аташ мумкин. Зеро, асар тўлалигича туркий халқларнинг давлат тузилиши, эл-юрт фаровонлигини таъминлашга қаратилган чоратадбирларнинг бадиий таҳтилидан иборатдир. Ана шу таҳтиллер жараёнида Юсуф Хос Ҳожиб ўз ватанининг фидойи ошиғи, ўз элининг садоқатли ва фидокор фарзанди сифатида намоён бўлади. У асарда гоҳ олам сирларидан яхши хабардор мутафаккир, гоҳ етук муаррих, гоҳ замонасининг турли

соҳаларига оид фанлардан пухта хабардор бўлган зукко олим ва табиийки, инсон қалбининг турли-туман ҳислатларини кашф этувчи ҳассос шоир сифатида кўринади.

Достон мазмуни шоир тасавуридаги шундай бир бадий оламни акс эттирадики, унинг асосий қаҳрамонлари тўрт тимсолдан ташкил топган. Биринчиси, Адолат — у бош ҳукмдор, унинг номи Кунтуғди. У куёшдек барчага баробар нур таратади. Иккинчиси, Давлат — туркийда Кут, у бош вазир, унинг исми Ойтўлди. Куёш ёки Давлат ички мазмуний тушунча бўлиб, Бойлик, Барака, Омад, Бахт, Қудрат маъноларини ўзида жамлаган, ҳукмдорнинг таянчи, унинг белига қувват, кўзига нур, мулкига фаровонлик бахш этувчи бош маслаҳатчи ва нозир. Аммо Ойтўлдининг умри фоний, Давлат, Бахт, Омад деган нарсалар доимий эмас, улар осмондаги Ой сингари гоҳ тўлиб балқийди, гоҳ Ҳилол сингари нозиклашиб, қувватдан кетади, орада кўринмай қолиши ҳам мумкин. Ой тўлди асар давомида хасталаниб вафот этади. Аммо унинг вориси ўғли Ўғдулмиш унинг ўринбосари, ҳукмдорнинг яқин маслаҳатчиси бўлиб қолади.

Ўғдулмиш Ақл ва Билим рамзи. Агар Бойлик, Омад, Бахт, ўткинчи бўлса, киши қўлида доимий турмаса, Ақл ва Билим уларнинг ўрнини боса олади. Асли асарнинг бош қаҳрамони Ўғдулмиш, яъни Ақл ва Билимдир. Бахт кут-барака, омад, қудрат манбаи бўлмиш билим билан боғлиқдир. Асардаги тўртинчи тимсол — қаноат. Агар инсонда, жамиятда, қаноат бўлмаса, унинг барча хосияти бир пул, оқибати аянчлидир. Қаноатнинг исми Ўзғурмиш бўлиб, у Ойтўлдининг, яъни Бахт ва Давлатнинг, Ўғдулмишнинг, яъни Ақл ва Билимнинг қариндошидир. Аммо Ойтўлди қариндошини эсламайди. Бахт ва Омад қаноатни хотирга келтирмайди. Ҳукмдорга Ўзғурмиш қариндоши ҳақида Ўғдулмиш эслатади, яъни Адолат Ақл ёрдамида қаноатдан хабар топади ва унинг суҳбатини истайди. Асар охирида Ўзғурмиш ҳам хасталаниб вафот этади. Кунтуғди ва Ўғдулмиш, яъни Адолат ва унинг маслаҳатчиси Ақл қоладилар.

“Қутаду билик” асари мавҳум тимсоллар ва рамзлардан иборат эмас. Асар қаҳрамони жонли шахслар — Кунтуғди — Элик — адолатли, инсофли ҳукмдор. Ойтўлди донишманд,

тадбирли, тажрибали аллома, мураккаб характерли шахс, вазир – давлат тимсоли. Ўгдулмиш – вазирнинг ўғли, кейинчалик вазир – ақл тимсоли. Ўзғурмиш – зоҳид – офият (қаноат) тимсоли.

Асар қаҳрамонларнинг ўзаро суҳбати асосига қурилган. Унда ўша давр турмушининг барча қирралари, икир-чикирлари, зиддиятлари ўз ифодасини топган. Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг юксак ўй-хаёлларини ажойиб тимсолларда ифодалар экан, ҳаётдан бир зум узилмайди, давр зиддиятларидан кўз юймайди, жамиятдаги барча табақа, тоифаларга хос фазилат, қусурлар, ижтимоий аҳволни аниқ идрок қилади.

Туркий тилда яратилган бу буюк асар минтақа адабиёти ривожининг биринчи босқичи учун маълум маънода яқунловчи асар бўлди ва сўнгги туркий тилдаги кейинги босқич бадиий адабиёт ривожига катта таъсир кўрсатди.

Ҳақиқат ва тариқат тимсоли
АҲМАД ЯССАВИЙ
(1041-1167)

Ислом дини пайдо бўлгандан сўнг унинг доирасида, Куръон ва ҳадис аҳкомига мос равишда пайдо бўлган тасаввуфий таълимотлар X-XI асрларга келиб Мовароуннаҳрда ҳам кенг тарқала бошлади.

Тасаввуф мусулмон Шарқи маънавий ҳаётидаги мураккаб ҳодисалардан бўлиб ислом динининг бошланғич ақидаларига асосланган ҳолда таркидунёчилик, мистикадан тортиб инсонпарварлик, юксак ахлоқ, меҳнатга, ҳунар, билимга муҳаббат масалаларини ҳам ўзида ифодалайди. У IX асрларда исломда ўз даврининг диний, илмий, ахлоқий ютуқлари таъсирида шаклланиб, асрлар давомида турли таълимот, йўналишларда ифодаланиб келди.

Марказий Осиёда тасаввуфий таълимотларнинг пайдо бўлиши Юсуф Ҳамадоний (1048-1140) номи билан боғлиқ-дир. Юсуф Ҳамадоний Марв ва Бухорода хонақо ва мадраса қурдириб, кўплаб туркигўй шогирдлар тайёрлади. Бухородаги шогирдлари орасида Ҳасан Андоқий, Абдулло Барақий, Аҳмад Яссавий ва Абдуҳолиқ Ғиждувоний алоҳида ажралиб турарди.

Кейинроқ бу тўрт истеъдодли шогирд Ҳамадоний мактабини муваффақият билан давом эттирдилар.

“Яссавия”, “Нақшбандия” тариқатлари Ҳамадоний таълимоти асосида шаклланди.

XII асрда Марказий Осиёда пайдо бўлган илк тасаввуфий тариқатнинг асосчиси Хожа Аҳмад Яссавий 1041 йилда Сайрамда, Шайх Иброҳим оиласида дунёга келган. Унинг вафот этган вақти кўпгина қўлёзма манбаларда ҳижрий 562 (1166/67) йил деб ёзилган. Аҳмад ёшлигида онасидан, сўнг отасидан ажралди. Уни бобоси Арслонбобо тарбиялаб вояга етказди. Аҳмад дастлабки таълимотни Яссидида олади. Сўнгра бобоси Арслонбобо кўрсатмаси билан Бухорога бориб, Юсуф Ҳамадонийдан таълим олади. У ерда тасаввуфни ўрганиб, сўнг ўз юрти Туркистонга қайтади, ўз таълимотини тарғиб этиб, шогирд, муридлар тайёрлай бошлайди.

Яссавий маданиятимиз тарихида илк туркийзабон мутасаввуф шоир сифатида маълумдир. Унинг тасаввуфни тарғиб этувчи туркийда ёзилган шеърлари тилининг халққа яқинлиги, оҳангдорлиги билан тезда машҳур бўлиб кетди.

Алишер Навоий ибораси билан айтганда, “Туркистон мулкининг улуғ Шайх-ул-машойихи” ҳазрати Хожа Аҳмад Яссавий жуда кўп мутасаввиф донишмандларни тарбиялаб вояга етказган.

“Яссавия” тариқатининг барча ақидалари Аҳмад Яссавийнинг асосий асари бўлмиш “Ҳикмат”да муфассал баён этилган. XII асрдаги туркийзабон шеърятнинг ажойиб намунаси бўлган, кейинги даврлардаги туркий адабиётга катта таъсир кўрсатган “ҳикмат” асарида “Яссавия” таълимотидаги поклик, ҳалоллик, тўғрилиқ, меҳр-шафқат, ўз қўл кучи, пешона тери ва ҳалол меҳнати билан кун кечириш, Аллоҳ таоло висолига етишиш йўлида Инсонни ботинан ва зоҳиран ҳар томонлама такомиллаштириш каби илғор умуминсоний қадриятлар ифода этилган.

Бағдодда 922 йилнинг 22 март куни риёкор шайхлар ва мутаассиб уламолар томонидан худосизликда айбланиб дорга осилган, сўнгра қўл-оёқлари кесилиб, танаси куйдирилиб, дарёга ташланган машҳур мутасаввуф олим Мансур Халлож

(858-922)ни Яссавий бир талай шеърларида чуқур ҳурмат билан тилга олади, мазкур илғор, дов-юрақ ва жасур мутасаввуф донишмандга катта рағбат кўрсатади:

“Билмадилар муллолар “Анал-ҳақ”нинг маъносин,
Қол аҳлига ҳол илмин Ҳақ кўрмади муносиб.
Ривоятлар битилди, ҳолин ани билмади,
Мансурдек авлиёни қўйдилар дорга осиб,

Яссавий ҳам ўзининг пири бузруквори Шайх Юсуфи Ҳамадонийга ўхшаш мол-дунё тўплашга мутлақо қизиқмаганини, камбағалпарвар ва ғарибпарвар бўлиб яшаганлигини унинг баъзи бир ҳикматларидан ҳам билса бўлади. Мол-дунёга, бойликка ва давлат орттиришга муккасидан кетган, хасис ва очофат кишиларни Яссавий беаёв танқид қилади:

Бешак билинг бу дунё барча халқдан ўтаро,
Ишонмагил молингта, бир кун қўлдан кетаро,
Ота, она, қариндош қаён кетди, фикр қил,
Тўрт оёқлик чўбин от бир кун санга етаро.

Дарҳақиқат, Хожа Аҳмад Яссавий Марказий Осиёдаги илк тасаввуфий тариқат — “Яссавия”нинг асосчиси, нафақат Хуросон ва Мавороуннаҳр, балки туркийзабон халқларнинг маънавий тарихида кенг маълум бўлган, мутасаввуф донишманд, инсонпарвар шоир ҳисобланади.

Араб тилшунослиги устози
МАҲМУД АЗ-ЗАМАХШАРИЙ
(1075-1144)

Абулқосим Маҳмуд аз-Замахшарий 1075 йили Хоразмнинг Замахшар қишлоғида таваллуд топган. Унинг отаси унча бадавлат бўлмаса-да, ўз даврининг саводли, тақводор, диёнатли кишиси бўлган ва Замахшардаги масжидларнинг бирида имомлик қилган.

У хулқ-атвори яхши, ширинсухан ва ғоятда мурувватли киши бўлган. Бу фазилатлари билан эл орасида катта обрў-

эйтибор топган.

Аз-Замахшарий дастлабки билимни ўз отасидан олди. Бир оёғи чўлоқ бўлиб қолгач, отаси тикувчилик хунарини эгаллаш учун уни тикувчи устага шогирдликка бермоқчи бўлади. Аммо ёшлигидан илмга ингилган Маҳмуд отасидан ўзини мадрасага ўқишга юборишини илтимос қилади. Ўғлидаги илмга бўлган зўр иштиёқни сезган ота унинг илтимосини бажо келтиради. Ана шу пайдан бошлаб ёш Аз-Замахшарий илм-фаннинг турли соҳалари билан қизиқиб, ўз тенгқурлари орасида зўр қобилият ва катта истеъдодини намоён қила бошлайди.

Мадрасада ўқитиладиган илмларни, айниқса, араб тили ва адабиётини, диний илмларни тўлиқ эгаллайди. Шу билан бир қаторда ўша даврда илм аҳллари орасида муҳим ҳисобланган хаттотлик санъати сиру-асрорларини ҳам мукамал ўзлаштиради. У ўн икки ёшларга етгач, ўз билимини ошириш ва ҳар томонлама мукамал билимга эга бўлиш мақсадида Бухоро шаҳрига йўл олади. Олимнинг шундан кейинги ҳаёти, хорижий ўлкаларга сафар қилиш билан боғлиқ бўлиб, у Хуросон, Бағдод, Макка, Дамашқ каби шаҳарларда илм ўргангани ва ижодий фаолият билан шуғулланади. Умрининг охириги йилларида ўз она юрти – Хоразмга қайтган олим 1114 йили Журжон (Урганч)да вафот этади. Аз-Замахшарий илм талабида хорижий мамлакатларда бўлганида ўша даврнинг машҳур олимларидан сабоқ олди, улар билан илмий – ижодий мунозараларда иштирок этди.

Муаллиф араб тилига ёшлигидан катта ҳавас ва иштиёқ билан қаради. Тилни чуқур ўрганиш, араб тилининг грамматикасини, лексикаси, умуман, араб тилшунослигига оид бир қанча муҳим асарлар яратди.

Буюк мутафаккир бизга бой ва улкан илмий мерос қолдирган. Унинг илмий мероси диний илмлар, тафсирунослик, луғатшунослик, грамматика, аруз, адабиёт, мантиқ, география каби соҳаларни қамраб олади.

Маҳмуд аз-Замахшарий илмий меросида “ал-Муфассал”, “ал-Кашшоф”, “Муқаллимат ал-адаб”, “Асос ал-балаға”, “Мақамат”, “Атвақ аз-заҳаб” каби фундаментал асарлари салмоқли ўрин эгаллайди. “Ал-Муфассал” ўзининг илмий аҳамияти, ҳажми билан Сибавайҳийнинг “Китоб”идан кейинги ўринда

турадиган манба ҳисобланади.

Муаллифнинг “Муқаддимат ал-адаб” китоби фан, маданият, санъат, ижтимоий ҳаётнинг турли соҳалари бўйича маълумот берувчи муҳим қомусий асардир.

Олимнинг машҳур “ал-Кашшоф” номи билан танилган Куръонга ёзилган тафсири ўзининг филологик таҳлили жиҳатидан бошқа тафсирлардан фарқ қилади. Мусулмон дунёсида мазкур тафсир ҳозирга қадар асосий манба сифатида ўқиб келинмоқда. Аз-Замахшарий асарлари ўз даври, ундан кейин ҳам илмий аҳамиятининг юқорилиги билан олимлар томонидан эътироф этилган. Шу сабабли, Маҳмуд аз-Замахшарий “Устаз ал-араб ва-л-ажам”, “Устаз ад-дунё”, “Каъбат ал-удаба”, “Жар Аллоҳ” каби шарафли номларга сазовор бўлган.

Ўрта асрлар ҳуқуқшуноси
БУРҲОН АД-ДИН АЛ-МАРҒИНОНИЙ
(1123-1197)

Буюк ислом ҳуқуқшуноси Али ибн Абу Бакр ибн Абд ал-Жамил ал-Фарғоний ар-Риштоний ал-Марғиноний 1123 йилда Фарғонанинг Риштон деган қишлоғида туғилган. У Куръонни, ҳадис илмини мукамал эгаллаб, фикҳ – ислом ҳуқуқшунослиги борасида бениҳоя чуқур илмга эга бўлганлиги ва бу соҳада беқиёс дурдоналар яратганлиги туфайли Бурҳон ад-Дин ва-л-Милла (ислом оламидаги халқлар ҳамда ислом динининг далили, исботи) ва Бурҳон ад-Дин ал-Марғиноний номлари билан машҳурдир.

Бурҳон ад-Дин ал-Марғиноний дастлабки таълимни Марғилонда олиб, кейинчалик Мовароуннаҳрнинг ўша даврдаги диний ва маърифат маркази бўлган Самарқандга кўчиб борган ва умрининг охиригача ўша ерда яшаган. Мавлоно Бурҳон ад-Дин ал-Марғиноний ёшлик чоғлариданоқ Куръони Каримни ёд олиб, ҳадисларни чуқур ўрганган. У балоғат ёшига етганида мукамал илмга эга бўлганига қарамай устозларидан таълим олишни давом эттиради. Муаллиф 1149 йил ҳаж сафарига борди. “Китоб ал-машайиҳ” (“Шайхлар ҳақидаги китоб”) асарида ўзи таълим олган 40 дан ортиқ шайх ва

алломаларни санаб ўтган. Кейинчалик у фикҳга оид масалалар билан қизиқиб, ўша даврнинг кўзга кўринган алломаларининг назарига тушган. Бурҳон ад-Дин ал-Марғиноний фикҳга оид бир қатор асарлар яратган. Унинг бизгача етиб келган асарларидан “Бидаят ал-мунтаҳий” (“Бошловчилар учун дастлабки таълим”), “Кифоят ал-мунтаҳий” (“Якунловчилар учун тугал таълим”), “Нашр ал-мазҳаб” (“Мазҳабнинг ёйилиши”), “Китоб ал-мазид” (“Илмни зиёда қилувчи китоб”), “Манасик ал-ҳаж” (“Ҳаж маросимлари”), “Мажма ан-навазил” (“Нозил бўлган нарсалар тўплами”), “Китоб ал-фарайд” (“Фарзлар китоби”) ва бошқалар маълум.

Ал-Марғинонийнинг бутун ислом оламида машҳур бўлган “ал-Ҳидоя” асари 1178 йили Самарқандда ёзилди. Китоб мусулмон ҳуқуқи - фикҳ бўйича энг аниқ, изчил, мукаммал асар сифатида тан олинди. “Ал-Ҳидоя”нинг асосини фикҳ илми асосчиларидан бўлган Абу Ҳанифа ан-Нуъмон ибн Собит, Аҳмад ибн Ханбалларнинг йирик асарлари, уларнинг бошқа шогирд ва сафдошларининг китоблари, дастлабки тўрт халифа ва саҳобаларнинг ривоятлари, улар хабар қилган ҳадислар ташкил этади.

“Ал-Ҳидоя”да ҳуқуқий масалаларнинг ечими дастлаб йирик фикҳ олимлари фикрлари баёни ва унга муаллифлар эътирозлари ёки қўшимчаларини изҳор этиш йўли билан берилган. Ана шу обрўли муаллифлар фикрларидан келиб чиқиб, муайян масалада энг маъқул ечимни танлаб олиш йўлига амал қилинган.

Шу тариқа унда қонуннинг ифодасигина эмас, балки унинг мукаммал шарҳи ҳам асослаб келтирилади.

“Ал-Ҳидоя” тўрт қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисмга ибодат масалалари киритилган, булар: таҳорат, намоз, рўза, закот ва ҳаж мавзудир.

Иккинчи қисмга никоҳ, эмизиш, талоқ, қулларни озод қилиш, топиб олинган нарса, қочиб кетган қуллар, бедарак йўқолганлар, шерикчилик ва вақф мулки каби масалалар киритилган.

Учинчи қисмида эса олди-сотди, пул муаммолари, кафолат, пулни бировга ўтказиш, қозиларнинг вазифалари, гувоҳлик,

берилган гувоҳликдан қайтиш, ваколат, даъво, иқрор бўлиш, сулҳ, бир ишда пул билан шерик бўлиш, пулни сақлашга бериш, қарз бериш, совға, ижара, муайян шарт асосида чекланган озодлик берилган қўллар, ҳомийлик, қисман озод бўлган қўллар ва босқинчилик хусусидаги масалалар ўрин олган.

Тўртинчи қисмда эса шафбат, мерос тақсимлаш, деҳқончилик ҳамда боғдорчилик хусусида шартнома, қурбонликка сўйиладиган жонзот ҳақида, умуман, қурбонлик қилиш тўғрисида, шариатга зид ёмон иллатлар ҳақида, ташландиқ ерларни ўзлаштириш хусусида, тақиқланган ичимликлар ҳақида, овчилик, гаровга бериш, жиноятлар хусусида, хун ҳақи тўлаш, васият каби масалалар ёритилган.

“Ал-Ҳидоя” бир неча асрлар давомида кўп мусулмон мамлакатларида, жумладан, Марказий Осиёда ҳам ҳуқуқшунослик бўйича энг асосий қўлланма ҳисобланиб, бу ерда 1917 йил тўнтаришидан кейин ҳам то 1930 йилларгача шариат қозилари бекор қилиниб, рус совет суд тизими жорий қилингунга қадар амалда бўлиб келди. Ҳозирги кунда ҳам ислом шариати асосида иш юритилганда бу асардан кенг фойдаланилади.

Бу асар кўп тилларга таржима қилинган. Ал-Марғинонийнинг юбилейи муносабати билан 2000 йилда “Ал-Ҳидоя”нинг ўзбек тилига таржимаси Тошкентда босиб чиқарилди.

Ватан ва дин ҳимоячиси
НАЖМИДДИН КУБРО
(1145-1221)

Мусулмон оламидаги энг забардаст мутасаввуф донишмандлардан бир буюк ватандошимиз шайх Нажмиддин Кубродир.

Кубровия силсиласининг асосчиси Нажмиддин Кубронинг тўлиқ исми Аҳмад ибн Умар ибн Муҳаммад Хивақий ал-Хоразмийдир. Ҳижрий олтинчи ва еттинчи асрларда яшаган Нажмиддин Розий, Мажиддин Бағдодий, Саъиддин Ҳамавий, Сайфиддин Баҳорий ва Баҳоуддин Валад каби сиймолар у кишининг мурид ва шоғирдлари бўлган.

Аҳмад ибн Умар Абул-Жанноб Нажмиддин Кубро 540

ҳижрий йилда Хоразмнинг Хивақ шаҳрида дунёга келади.

Абдурахмон Жомий ўзининг “Нафаҳот-ул-унс” асарида ёзишича, Нажмиддин болалик пайтидаёқ илм истаб Мисрга равона бўлади. Сўнгра Мисрдаги устози ва қайнатаси Рузбеҳон маслаҳати билан ўз ватани – Хоразмга қайтиб келиб хонақоҳ қуради ва шогирдлар тарбиясига катта эътибор беради, “Кубравия” ёки “Заҳобия” тариқатига асос солади. Бу тариқат таълимоти ҳадис ва шариатга асосланган бўлиб, ўз даврида Хуросон, Мовароуннаҳр, Ҳиндистон ва бошқа мусулмон мамлакатлари халқлари орасида кенг тарқалади. Мазкур тариқат солиҳлари орасида зикрни овоз чиқармасдан (хуфия) ижро қилиш усули жорий бўлган.

Нажмиддин Кубронинг Хоразмдаги сўнгги ҳаёти ўта оғир, шиддатли ва мураккаб шароитда кечади. Бу даврда Турон ўлкасидаги Хоразм, Шош, Бухоро ва Самарқанд ҳукмдорларининг ноаҳилиги, танг назарлилиги туфайли мўғулларнинг Туркистонга қилаётган ҳамлалари кучайиб, Чингизхон лашкарбошилари Мовароуннаҳрдаги йирик шаҳарларни бирин-кетин беаёв босиб олишга муваффақ бўлган. 1221 йилнинг жумоди ул-аввал (июл) ойида Чингизхон лашкарбошиларидан бири Хулагухон ўзининг ёш ўғли, тумонат лашкари билан Урганч қалъасини ўраб олади. Урганч шаҳри қамал ичида қолиб, аҳоли ниҳоятда оғир шароитда азоб чекаётган бир аснода мункиллаб қолган, етмишдан ошган Нажмиддин Кубро халқ орасидан лашкар тўплаб, қўлида қурол билан қалъани бир неча кун давомида душман ҳамлаларидан сақлаб туради. Нажмиддин Кубро мўғул босқинчиларига қарши ўз муридлари билан шиддатли жангга кириб, шаҳид бўлган.

Маълумки, Кубро ҳақиқат асрорига етишиш мақсадида ўз тасаввуфий мактабини яратди. Унинг ақидасига кўра, инсон ўз моҳияти эътибори билан микрокосм, яъни кичик оламни ташкил этадики, у микрокосм, яъни катта дунё бўлган коинотдаги барча нарсаларни ўзида мужассамлаштиради. Аммо илоҳий сифатлар юқори самовий доираларда бирин-кетин ўзига хос мақомларда жойлашганлигидан, ҳақиқат йўлини қидирувчилар бундай юксакликларга кўтарилиб, илоҳий сифатларга эга бўлиши учун, яъни камолотларга эришиши учун, маълум риёзатли йўлларни ўтишлари зарур.

Нажмиддин Кубро шаҳид бўлгандан сўнг, унинг таълимотини шогирдлари давом эттириб, Марказий Осиё Кубравия мактабини вужудга келтирдилар. Бу биродарлик фирқаси аъзоларини бирлаштирган нарса расмий ташкилот эмас, балки таълимотнинг руҳи ва мақсади эди.

Ташкилий жиҳатдан Кубравия хонақоҳларида ўз-ўзини бошқарадиган озод анжуман бўлиб, унинг бошида халифа турар эди. 1221 йилда вафот этган Нажмиддин Кубронинг шогирди Сайфиддин Баҳорзий томонидан Бухоро яқинидаги Соктарий қишлоғида ташкил этилган ана шундай хонақоҳ Нажмиддин Кубро номи билан аталар эди. Бу ердаги Кубравия жамияти XVIII асрнинг охиригача фаол иш кўриб, унинг аъзолари Кубро ғояларини Хитойнинг ғарбий чегараларигача ёйдилар.

Кубравия мактаби бир қатор мустақил шаҳобчалар вужудга келишига сабаб бўлдики, улар мусулмон дунёси Шарқда кенг тармоқ отди.

Нажмиддин Кубро таълимоти бутун мусулмон Шарқи мамлакатларида кенг тарқалган бўлиб, ҳозирда ҳам унинг кўринишларини учратиш мумкин.

Шундай қилиб, Нажмиддин Кубро тасаввуф таълимотининг ривожини ва бутун Шарқда кенг тарқалишида катта рол ўйнайди. Унинг номи ислом оламида машҳур бўлди.

Меҳнат ва илоҳийёт мадҳи
БАҲОУДДИН НАҚШБАНД
(1318-1389)

Марказий Осиёда XIV асрда пайдо бўлган яна бир йирик тасаввуфий тариқат – “Нақшбандия” тариқатидир. Бу тариқат Хожа Муҳаммад Баҳоуддин Нақшбанд номи билан боғлиқдир. Нақшбанд 1318 йилда Бухоро ёнидаги Қасри Ҳиндуён қишлоғида туғилади. Ёш Баҳоуддин ўша даврдаги атоқли мутасаввуф Саййид Мир Кулол қарамоғида таълим олган.

Тасаввуфнинг машҳур билимдони, атоқли шарқшунос Е.Э.Бертельснинг ёзишича, Нақшбанд таълимотининг асосида ихтиёрий равишдаги фақирлик ётади... Шунга биноан, Баҳоуддин Нақшбанд умри бўйи деҳқончилик билан кун кечирган, ўз қишлоғида унчалик катта бўлмаган ерига бугдой

ва мош экар эди. У уйида ҳеч қандай мол-дунё ва бойлик сақламаган. Қишда қамишлар устида, ёзда эса буйра устида ётиб кун кечирган. Унинг уйида ҳеч қачон хизматкор ҳам бўлмаган. Ҳазрати Нақшбанд бутун умрини ўз хоҳиши билан фақирлик ва йўқсилликда ўтказган. Зеро, бу тариқатнинг асл ақидаси – “Дил ба ёр-у, даст-ба кор” – яъни “Доимо кўнглинг Аллоҳда бўлсин, кўлинг эса ишда”, деган ғояни илгари суради. У ўз кўл кучи билан кун кўришни ёқтирган, топган-гутганларини етим-есирларга, бева-бечораларга инъом этган, ҳукмдорлардан доимо ўзини йироқ тутган, улар олдида ҳеч қачон таъмагирлик қилиб яшамаган.

XIV асрда Марказий Осиёда пайдо бўлган “Нақшбандия” таълимоти Афғонистон орқали Ҳиндистонга ва бошқа ислом юртларига шиддат билан тарқала бошлайди. Нақшбандия таълимоти Темурнинг мўғуллар истилосига қарши кураш, мустақил давлат барпо этиб, унда маданий – маънавий ривожланишни таъминлашга интилишида, темурийлар даври маданий юксалишида катта ижобий аҳамият касб этади.

XV асрнинг кўп олим-фозиллари, давлат арбоблари, санъаткорлари Нақшбандия таълимотидан кенг фойдаландилар, унга ўта ижобий муносабатда бўлдилар. Заҳриддин Муҳаммад Бобур (1483-1530) даврида, ундан кейинги XVI-XVII асрларда бу жараён анча тезлашади. Нақшбандия тариқати XVI асрда Хожа Муҳаммад ал-Боқий Қобулий (вафоти 1605) Ҳиндистонга боргандан сўнг Ҳинд тупроғида ҳам авж олади. Бу машҳур мутасаввуф олим Афғон ва Ҳинд юртларида Хожа Боқибилло номи билан машҳурдир. Унинг шогирди Хожа Аҳмад Форуқ Сирҳиндий (1563-1624) эса Нақшбандия таълимотининг XVII асрда Ҳиндистонда ёйилишида катта рол ўйнаган.

Шундай қилиб, бизнинг табаррук юртдошимиз ҳазрати Баҳоуддин Нақшбанд томонидан асосланган Нақшбандия таълимоти Марказий Осиё, Ўрта ва Яқин Шарқ халқларининг ижтимоий-сиёсий, маънавий-маданий ҳаётида жуда катта ўрин эгаллади. Бу таълимот бошқалар меҳнати билан кун кечиришни, текинхўрликни, ижтимоий зулм-истибдодни қатъиян қоралайди. Бу таълимот гарафлорлари аскетизмга (таркидунёчиликка) қарши, бой-зодагонларнинг зулм ва

истибдодига қарши бўлганлар, фақат ўз кўл кучи, пешона тери билан ҳалол меҳнат қилиб кун кечиршига чақирганлар. Нақшбандийлар савдо-сотик, деҳқончилик, ҳунармандчилик, бадий адабиёт, мусиқа, илм-маърифат, хаттотлик, наққошлик, миниатюрасозлик, ҳурувчилик каби барча фойдали ва хайрли юмушлар билан шугулланишга даъват этганлар. Шунинг учун ҳам ўз давридаги илм-маърифатнинг, адабиётнинг йирик намояндалари бўлмиш Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий, Хушқолхон Хатак, Аҳмад Шоҳ Дурроний, Махтумқули Фироғий сингари юзлаб улкан тараққийпарвар, инсонпарвар шоирлар ва мутафаккирлар Нақшбандия йўлини танлаганлар, ҳаётни ва инсонни авжи баланд пардаларда куйлаб, тинмай баракали ижод қилганлар.

Хожа Баҳоуддин Нақшбандни Марказий Осиё халқлари жуда юксак қадрлайдилар. Халқимиз ул ҳазратга баланд эътиқод кўйиб, “Баҳоуддин-балогардон!” дея беҳад эъзозлайди. Ҳозирги мустақиллик замонида “Яссавия”, “Кубровия”, “Нақшбандия” каби ўлкамизда (Туркистонда) вужудга келган тариқатлар энди бизда ҳам ҳар томонлама чуқур ўрганила бошланди. Хожа Аҳмад Яссавий, Шайх Нажмиддин Кубро ва Хожа Баҳоуддин Нақшбанд сингари мутасаввуф донишмандларнинг поклик, тўғрилиқ, меҳр-шафқат, адлу инсоф, имондорлик, меҳнатсеварлик, ватанпарварлик каби илғор умумбашарий фикрлари давримизга ҳамоҳанг бўлиб, келажак учун хизмат қилади. 1993 йилда Ўзбекистонда Баҳоуддин Нақшбанднинг 675 йиллиги зўр тантаналар билан ўтказилди, унга бағишлаб қатор асарлар нашр этилди, Халқаро илмий конференциялар бўлиб ўтди. Бухородаги Нақшбанд номи билан боғлиқ бўлган ёдгорликлар қайтадан тикланди.

Буюк соҳибқирон
АМИР ТЕМУР
(1336-1405)

Амир Темур ибн амир Тарағай 1336 йил 9 апрелда Кеш (Шаҳрисабз) вилоятининг Хўжа Илғор қишлоғида дунёга келган.

Амир Темур ёшлигида хат-савод чиқариб, ўз даврининг тиббиёт, риёзиёт, фалакиёт, меъморчилик ва тарих илмларини ўрганган.

Амир Темурнинг ҳаёти ва фаолиятида икки давр яққол кўзга ташланади. Биринчи давр (1360-1385) Мовароуннаҳрни мўғул хонлигидан озод қилиб, ягона марказлашган давлат тузиш, ўзаро урушларга барҳам бериш. Иккинчи даври (1386-1405) эса икки йиллик, уч йиллик, беш йиллик, деб аталувчи бошқа мамлакатларга юришлари билан характерланади.

1360-йиллардан бошлаб Амир Темур Мовароуннаҳрдаги ички низо, урушларда иштирок эта бошлади ва Мўғулистон ҳукмдори устидан ғалаба қозонгач, 1370-йилда Мовароуннаҳр тахтининг ҳақиқий соҳиби бўлди ва Самарқандни ҳокимият пойтахти этиб белгилади.

Амир Темур тахтга ўтиргач, Мовароуннаҳр ва Хуросонда йирик марказлашган давлат вужудга келди. Соҳибқирон сўнгги йилларда Эрон, Ироқ, Закавказье мамлакатлари, Ҳиндистон, Олтин Ўрда ва Туркия билан бўлган жангларда ғолиб чиқиб, салтанат ҳудудини шарқда Хитой деворига қадар, ғарбда – Ўрта ер денгизига, жанубда эса Ҳиндистон чегараларига қадар кенгайтирди.

Темур Олтин Ўрдадек қудратли мўғул империясининг асосига қақшатқич зарба берди ва рус князликлари ва Шарқий Оврупо халқларини мўғуллар асоратидан халос бўлишларига йўл очди. Йирик рус олими А.Ю.Якубовский: “Темурнинг Тўхтамиш устидан қозонган бу ғалабаси нафақат Марказий Осиё ва Шарқий Оврупо, балки Русия учун ҳам катта аҳамиятга молик бўлди”, – деб ёзди.

Темур тарихчилар тасвирича, Ўрта асрнинг атоқли давлат ва ҳарбий арбобларидан бўлиб, Оврупо олимлари ўз асарларида унинг салбий томонлари билан бирга муҳим фазилатларини

ҳам таъкидлаб ўтганлар. Немис олими Ф. Шлоссер ўзининг “Жаҳон тарихи” (III том) асарида: “Бахтиёр жангчи, жаҳонгир, узоқ Шарқда қонуншунос бўлиш билан бирга ўзида, Осиёда кам учрайдиган тактик ва стратегик билимларни ифодалади”, деб ёзса, атоқли немис олими ва тарихшуноси М. Вебер: “Темур ўз душманларига нисбатан жуда бераҳм эди, лекин саркардалик, давлатни бошқариш ва қонунчилик соҳасида буюк талантга эга эди”, деб таърифлайди.

Адабиётларда Темур ҳақида бир-бирига зид фикрлар мавжуд бўлиб келди, лекин уларнинг кўпларида Темур фаолиятига ўз даври нуқтаи назаридан эмас, балки муаллифлар яшаган давр нуқтаи назари асосида баҳо берилган.

Темур асари “Темур тузуклари”ни инглизчадан француз тилига таржима қилиб, 1787 йилда нашр этган француз олими Лянглэ Темур ҳақида шундай ёзди: “Темур сиёсий ва ҳарбий тактика ҳақида рисола ёзган ва ўз авлодларига жуда доно тизим қолдирган”.

Амир Темурнинг ташаббуси билан 1365 йилда Қарши, 1370 йилда Самарқанд, 1380 йилда эса Кешнинг атрофи қайтадан мудофаа деворлари билан ўралган. Шунингдек, халқ фаровонлигию, мамлакат ободончилиги йўлида сув омборлари, тўғонлар қуришга, ариқлар қазиишга, янги ерларни ўзлаштиришга, ҳунармандчиликка, бозорлар, устахоналар барпо этишга алоҳида эътибор берилган.

Амир Темур илм-фан, маънавият аҳлига эътибор, меҳрибонлик кўрсатиб, улардан жамият маданий ҳаётида фойдаланишга интилар экан, тарихчи Ибн Арабшоҳ ёзганидек, “Темур олимларга меҳрибон, саййиду шарифларни ўзига яқин тутар эди. Уламо ва фузалога тўла иззат-ҳурмат кўрсатиб, уларни ҳар қандай одамдан тамом муқаддам кўрарди. Уларнинг ҳар бирин ўз мартабасига қўйиб, иззату икромини унга изҳор қиларди”.

Амир Темур саройида кўплаб илм-маърифат алломалари Мавлоно Абдуҷаббор Хоразмий, Мавлоно Шамсуддин Мунши, Мавлоно Абдулло Лисон, Мавлоно Бадриддин Аҳмад, Мавлоно Нуъмониддин Хоразмий, Хожа Афзал, Мавлоно Алоуддин Коший, Жалол Ҳокийлар Соҳибқироннинг марҳаматидан баҳраманд бўлиб, унинг хизматида бўлдилар. Амир Темур илм-

фаннинг риёзиёт, ҳандаса, меъморчилик, фалакиёт, адабиёт, тарих, мусиқа каби соҳалари равнақиға катта эътибор бериб, соҳиби ҳунарлар билан қилган суҳбатлари ҳақида француз олими Лянглэ шундай ёзади: “Темур олимларға серилтифот эди. Билимдонлиғи билан бир қаторда софдиллиғини кўрган кишиларға ишонч билдирарди. У тарихчилар, файласуфлар, шунингдек, илм-фан, идора ва бошқа ишларда истеъдодли бўлган барча кишилар билан суҳбатлашиш учун кўпинча тахтдан тушиб уларнинг ёниға келарди. Чунки Темур бу соҳаларға ғамхўрлик қилишға асосий эътиборини берарди”.

Амир Темур ўзини моҳир дипломат сифатида ҳам намоён қила олган. Унинг Византия, Венеция, Генуя, Испания, Франция, Англия, бошқача айтганда, ўша вақтда кўпроқ маълум ва машҳур бўлган Оврупо давлатлари билан иқтисодий алоқалар ўрнатиш ва уни мустақамлаш соҳасидағи фаолиятини француз ва инглиз қиролларининг унга ёзган мактублари билан далиллаш мумкин.

Амир Темур ўз сиёсати билан маданий юксалишға ва туркий тилининг ривожига кенг йўл очиб, нафақат Марказий Осиёнинг маданий-маънавий оламида, балки бутун мусулмон олами тарихида ўчмас из қолдирди ва сўнги ривожланишиға катта таъсир кўрсатди.

Собиқ советлар мафкураси, пролетар дунёқараш иқмомронлик қилган шароитда Темур фаолиятиға нисбатан салбий муносабатда бўлинди, ўша давр адабиётларида ҳар доим қораланиб келинди.

Ўзбекистоннинг мустақилликка эришуви, эски мафкура сиқувидан қутулиш, тарихимизға тўғри муносабатда бўлиш имконини яратди. Сўнги йилларда Амир Темур ва унинг даврини ўрганишға бағишланган қатор манбалар, китоблар нашр этилди. Ўзбекистон Президентининг фармони билан 1996 йил – Амир Темур йили деб эълон этилиши ва бу сана жаҳон миқёсида нишонланиши Амир Темур номи оқланиб, ўзбек халқиға бутунлай қайтганиға ёрқин далилдир.

Маликул калом
МАВЛОНО ЛУТФИЙ
(1366-1465)

XIV-XV асрлардаги ўзбек мумтоз адабиётининг атоқли намояндаси, ўзининг ўзбек ва форс-тожик тилларидаги асарлари билан Шарқда катта шуҳрат қозонган шоир Мавлоно Лутфий тахминан 1366 йилда дунёга келади. У бошланғич таълимни олгандан сўнг, мадрасада ўқишни давом эттиради. Мадрасада ўқиб юрган кезлари ўз даврининг мутасаввифларидан бўлган Шаҳобиддин Хиёбонийдан тасаввуф таълимини сабоқ олади.

Лутфий ёшлигидаёқ адабиётга қизиқади. У ўзбек, форс-тожик ва араб тилларидаги китобларни кунт билан ўқийди. Жумладан, Ҳофиз, Камол, Хўжандий ва Насимий каби улут шоирларнинг, Абу Али ибн Синонинг “Қонун” ва “Аш-Шифо” асарларини ўқий бошлайди ва аста-секин адабиёт майдонига кириб келади. Лутфий ўша давр шоирлари билан бир қаторда саройда ўтказиладиган мушоираларда иштирок эта бошлайди.

Лутфийнинг она тилидаги лирик асарларидан иборат девони ўз давридаёқ Хуросон ва Мовароуннаҳрдан ташқари туркий тилда сўзлашувчи бошқа шаҳарларга ҳам тарқалади. Девон Шарқ шеърятининг асосий жанрларидан бўлган ғазал, рубоий, туюқ, қитъа ва фардларни ўз ичига олган.

Улки ҳусн этти баҳона элни шайдо қилғали,
Кўзгудек қилди сени ўзини пайдо қилғали.

Шоир табиатга бефарқ бўлмайди, табиатдаги ҳар бир гўзалликни, фаслларнинг ўзгаришини кузатади. Лутфий табиат гўзаллиги билан ёрга бўлган муҳаббатини куйидагича ёзади:

Ёр бўлди, керак ул бути айёр топилса,
Барча топилур, бизга керак ёр топилса.

Мен кезгучи қулнунг турурин сиз не сўрасиз!
Истанг мени ул ердаки, дилдор топилса.

Лутфий ҳамиша яхшиликка умидвор бўлган ошиқнинг ўй-фикрларини, ғам-ташвишларини ўз ичига олган гўзал байтларида ифодалайди.

Йўқ турур ёлғуз бу Лутфий жониға жаври рақиб,
Қайда бир доно дурур ул жаври нодон тортадур.

Лутфий шеърларида халқ урф-одатлари, маросим лавҳаларини тез-тез учратиш мумкин. У ўз шеърларида халқнинг жонли сўзлашув тилидаги эркалаш, юпатиш, сўз ўйинларидан маҳорат билан фойдаланган. Шунингдек, Лутфий шеъриятида халқ мақолларидан ҳам усталык билан фойдаланганлигини кўриш мумкин. Унинг рубоий, қитъа, туюқ ва фардларида киши руҳий оламининг ранг-баранг лаҳзалари, одоб-ахлоқ мавзулари асосий ўрин тутади.

Шоирнинг тўртликлари ҳақида сўз борар экан, унинг туюқлари алоҳида диққатга сазовордир.

Мен сенинг илкингдин, эй дил, бандамен,
Ваҳ, қачон етқайман ул дилбанда мен,
Бевафоларға мени қилдинг асир,
Сен манга султонсан, эй дил, бандамен.

Туюқларда ҳар бир мисрада қўлланилган ибора ҳар хил маънони билдиргани каби, юқоридаги туюқда ҳам уч хил маънони учратиш мумкин.

Лутфий ўз даври адабий ҳаётида устоз сифатида катта мавқега эга эди. Айниқса, Алишер Навоий уни ўзига устоз деб биларди. Шунинг учун ҳам у шеъриятда фақат Лутфий ғазалларига мухаммас ва мусаддаслар бағишлаган. Кейинчалик унинг ғазалларига Мунис, Огаҳий, Равнақ ва Амирий каби шоирлар ҳам мухаммас ёзганлар. Айниқса Лутфийнинг “хоҳ инон, хоҳ инонма” радифли ғазалига Машраб мухаммас ёзиб, бутун бошли янги бир ғазал яратган.

Лутфий 1465 йилда ўз манзилгоҳи бўлган Деҳқанорда вафот этган, қабри ҳам ўша ердадир.

Лутфийнинг ҳаёти ва ижоди олимлар томонидан ўрганилмоқда, шеърлари чоп этилмоқда.

Аллома шох
МИРЗО УЛУҒБЕК
(1394-1449)

Буюк давлат арбоби ва олим Мирзо Улуғбек 1394 йилнинг март ойида бобоси Амир Темурнинг ҳарбий юришлари чоғида Эроннинг ғарбидаги Султония шаҳрида туғилди. Ўз навбатида у Амир Темурнинг ўғли Шохрух Мирзонинг тўнғич ўғли бўлиб, унга Муҳаммад Тарағай исмини қўйди, лекин уни Улуғбек деб атай бошладилар, бу ном кейинчалик унинг асосий исми бўлиб қолди.

Улуғбек болалик йилларида бувиси Сароймулк хоним тарбиясида бўлади. Улуғбек ўзининг “Зижи Гурагоний” аса-рида Қозизода Румийни устозим деб келтиради.

Улуғбек қадимги юнон астрономлари ўрта асрнинг астрономия, математика соҳасидаги ютуқларини яқиндан ўрганди.

1411 йили Шохрух Мирзо 17 ёшли ўз ўғли Улуғбекни Мовароуннаҳр ва Туркистон ҳокими этиб тайинлайди. Лекин ёш Улуғбекни ҳарбий юришлар эмас, балки илм-фан кўпроқ қизиқтирар эди. Улуғбек 20 ёшларидаёқ ўз даврининг йирик олимлари сафидан ўрин эгаллаб, ўрта аср маданияти тарихида улкан аҳамият касб эта бошлади.

У илмга қизиққанлиги ва мамлакат равнақини кўзлаганлиги сабабли шаҳарда мактаб ва мадрасалар барпо қилишга қарор қилади ва бир вақтнинг ўзида Самарқанд, Бухоро ва Гиждувонда учта мадраса қурдиларди.

Самарқандда 1417 йили мадраса қурилиши бошланиб, уч йилда битказилади. Мадрасага мударрис ва олимлар жалб қилинади. Шундай қилиб Самарқандда астрономия мактаби шаклланади. Мадрасада йирик олимлардан Тафтазоний, Мавлоно Аҳмад, Қозизода Румий ва бошқалар иш олиб борадилар. 1417 йилга келиб Самарқандда Мовароуннаҳрнинг турли шаҳарларидан ва Хуросондан тўпланган фаннинг турли соҳаларида ижод қилиб келаётган олимларнинг сони 100 дан ортиб кетади.

Улуғбек барпо этган Самарқанд мадрасаси ва илмий тўғараги Шарқ маданияти ва фани тарихида ниҳоятда улкан аҳамият касб этди, мамлакат равнақига, шунингдек, кўпгина халқларнинг маданий ривожланишига катта таъсир кўрсатди.

Улуғбек давлатни бошқариш билан бир қаторда илм-фан ривожига ҳам катта эътибор берди. Айниқса у астрономия фани соҳасида илмий тадқиқотлар олиб борди. Самарқанд мадрасаларида астрономия ва математика фанларининг ўрганилишига катта эътибор берди. Улуғбек астрономия фанини янада ривожлантириш нияти билан 1424 йилдан 1429 йилгача Самарқандда юлдузларни, осмон жисмларини изчил кузатиб бориш мақсадида расадхона (обсерватория) қурдирди. Бу эса ўрта аср даврида Мовароуннаҳрда астрономия ва математика фанининг ривожланишига кенг имкониятлар яратди.

Буюк алломадан бизга тўртта асар етиб келган. Улар астрономия ва математикага бағишланган “Зиж жадиди Гурагоний”, “Бир даража синусини аниқлаш ҳақида рисола”, “Рисолайи Улуғбек” ҳамда ўша давр туркий халқлари тарихига оид “Тўрт улус тарихи” асарларидир.

Улуғбекнинг энг асосий асарларидан бири “Зиж”идир. Мазкур асар икки қисмдан иборат бўлиб, кенг муқаддима ва 1018 собита юлдузнинг ўрни ва ҳолати аниқлаб берилган жадваллардан иборатдир. Муқаддиманинг ўзи мустақил тўрт қисмни ташкил қилади. Унинг “Зиж”и ўрта асрлардаги энг мукамал астрономик асар бўлиб, тезда ўша даврдаги астрономия фани билан шуғулланаётган олимлар ичида катта шуҳрат қозонди. Кейинчалик олимлар томонидан “Зиж”га бир қанча шарҳлар ёзила бошлади. Биринчи бўлиб унга шарҳ битган шогирди Али Қушчининг Самарқанд астрономия мактабининг ютуқларини бошқа мамлакатларга ёйишда ўрни муҳимдир.

1449 йили Улуғбекнинг фожиали ўлиmidан сўнг Самарқанд олимлари Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари бўйлаб тарқаладилар. Улар ўзлари билан “Зиж”нинг нусхаларини олиб кетади. Шу тариқа “Зиж”нинг нусхалари Оврупо мамлакатларига ҳам тарқала борган, бошқа тилларга таржима этилган.

Ҳозирги кунда ҳам Улуғбекнинг “Зиж”и ўз аҳамиятини йўқотмаган, у олимлар томонидан ўрганилиб келинмоқда.

Улуғбекнинг “Зиж”и Тошкентда Ўзбекистон Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номли Шарқшунослик институтида рус тилига таржима қилиниб нашр этилган. “Тўрт улус тарихи” мустақиллик йилларида ўзбек тилида Тошкентда нашр этилди.

Содиқ шогирд
АЛИ ҚУШЧИ
(вафоти – 1474 йил)

Алоуддин Ати ибн Муҳаммад ал-Кушчи Самарқанд шаҳрида туғилиб, вояга етди. Унинг туғилиш санаси маълум бўлмаса-да, XIV аср охири ё XV аср бошида туғилган деб тахмин қилинади. Али Кушчига “Кушчи” лақаби берилишига сабаб, Улуғбек саройидаги Муҳаммад исмли овчи қушларга қаровчи бир кишининг ўғли бўлганидан.

Али Кушчи бошланғич ва диний илмни Самарқандда олди. Қозизода Румий ва Улуғбекдан математика ва астрономия фанига оид билимларни ўрганади.

1424 йили Самарқандда Улуғбек ўзининг машҳур расадхонасини қурдиради. Расадхонада фаолият кўрсатиб келаётган Жамшид Коший ва Қозизода Румий вафотидан сўнг Улуғбек расадхонадаги қурилиш ишлари ва астрономик кузатишларни ёш олим Али Кушчига топширади.

Али Кушчи умрининг деярли ярмидан кўпини Самарқандда ўтказди. 1449 йили Улуғбекнинг фожиавий ўлимидан сўнг шаҳзодалар ўртасида ўзаро тахт-тож учун курашлар бошланиб кетади. Бундай сиёсий вазиятда илм билан шуғулланишга имконият бўлмагани сабабли Али Кушчи Самарқандни тарк этади. У Озарбайжонга кетади ва бироз муддат Табризда туради. Лекин Усмонли султон Абул Фотиҳ Султон Муҳаммад II нинг таклифи билан Истамбулга келади ва бу ерда қолади.

Али Кушчи 1472 йил баҳоридан бошлаб Айя Сўфия мадрасасига бош мударрис этиб тайинланади. У умрининг охиригача илм-фан билан машғул бўлади.

Истамбулда Али Кушчи қисқа вақт ичида астрономия фанини ривожлантиришда жуда катта ишларни амалга оширди.

Олим 1474 йил 17 декабрда вафот этади. У Истамбулдаги Абу Алийуб Ансорий мақбарасига дафн этилган.

Али Кушчи бир неча асарлар ёзиб қолдирди. Уларнинг

кўплари астрономия, математика ва бошқа аниқ фанларга оиддир. Қуйидагилар шу асарлар жумласидандир.

1. “Рисола фи-л-ҳисоб” (“Ҳисоб ҳақида рисола”).
  2. “Рисолаи кусур” (“Қасрлар рисоласи”).
  3. “Рисола ал-фатҳия” (“Ғалаба рисоласи”).
  4. “Рисола ал-Муҳаммадийя фи-л-ҳисоб” (“Ҳисоб ҳақида рисола”).
  5. “Шарҳи Мифтоҳ ал-улуми Тафтазоний” (“Тафтазоний Мифтоҳ ал-улум”нинг шарҳи”).
  6. “Рисола дар илми ҳайъат” (“Астрономия илми ҳақида рисола”).
  7. “Шарҳи Зижи Улуғбек” (“Улуғбек “Зиж”ига шарҳ”).
  8. “Шарҳи рисолаи “Тухфаи шоҳий” (“Шоҳий тухфа” рисоласининг шарҳи”).
  9. “Шарҳи рисолаи “Суллам ас-само” (“Суллам ас-само” рисоласига шарҳ”).
  10. “Рисолаи мантиқ”.
  11. “Маҳбуб ул-хамойил фи кашфил масойил” (“Масалаларни ҳал қилишнинг маҳбуб бўлганлари ҳақида”).
  12. “Рисола татаъллақ би куля” (“Умумиятта алоқадор рисола”).
  13. “Рисола ал-истиорот”.
  14. “Шарҳ ар-рисола ал-Азудийа” (“Ал-Азудийа” рисоласига шарҳ”).
  15. “Рисола ал-муҷас фит-тиб” (“Тиббиётга мансуб мўъжаз рисола”).
  16. “Шарҳи рисола ал-фиқҳ” (“Фикҳ ҳақидаги рисоланинг шарҳи”).
  17. “Рисола фи ҳалл ал-мисол ал-ҳандаса” (“Геометрияга доир бир масаланинг ечилиши ҳақида рисола”) ва бошқалар.
- Булардан кўзга ташланадиги, Али Қушчи астрономия ва математика соҳасида машҳур олим бўлиб танилиши билан бирга тиббиёт, мантиқ, фикҳ (ҳуқуқ) масалалари билан ҳам қизиққан, уларга бағишлаб рисолалар ёзган.
- Али Қушчи ўз ҳаётини ва фаолиятини илмга бағишлади. У Улуғбек мактабининг шуҳратини бошқа мамлакатларга ёйиш, илм-фан ривожини кенг тарғиб қилиш ишига катта ҳисса қўшди. Али Қушчининг илмий фаолияти ҳозирда ҳам ўз қимматини йўқотган эмас.

Шоирлар шайх
АБДУРАҲМОН ЖОМИЙ
(1414–1492)

Амир Темур асос солган темурийлар салтанати даврида Мовароуннаҳр ва Хуросонда бадиий адабиёт ҳам янада ривожлани, қатор адиб, шоирлар етишиб чиқди. Шундай шоирларнинг машҳурларидан бири Абдураҳмон Жомийдир.

Абдураҳмон Жомий 1414 йил 7 ноябрда Нишопур яқинидаги Жом шаҳрида, руҳоний оиласида дунёга келди. У ёзган шеърларига ўзи туғилиб ўсган шаҳри номини таҳаллус қилиб олади. Жомий асосий умрини Ҳиротда ўтказди ва шу ерда машҳур шоир ва мутафаккир бўлиб етишди. Бошланғич маълумотни у отасидан олган. Оиласининг Ҳиротга кўчиши, отасининг бу ерда шайх ул-ислом мансабига тайинланиши Жомий ҳаётида муҳим аҳамият касб этди. Чунки Ҳиротда Жомий ўз даврининг билимдонлари бўлган Хожа Алоуддин Али Самарқандий, Шаҳобиддин Муҳаммад Жожармий каби устозлардан таълим олади. Натижада у араб тили, илоҳиёт, тасаввуф, шеър қондалари, адабиёт тарихи ва бошқа фанларни пухта ўзлаштиради.

Жомий билимини янада ошириш мақсадида Самарқандга келади ва Улуғбек мадрасасида Улуғбек, Қозизода Румий, Али Қушчи каби алломалардан астрономия ва математика фани бўйича маърузалар тинглайди. Шунингдек, Фазлуллоҳ Абуллайсдан фикҳ (ҳуқуқшунослик), араб тили, “Қуръон”, ҳадислардан сабоқ олади. У форс, араб тилларини пухта эгаллайди.

1469 йили Султон Ҳусайн Бойқаро Ҳирот тахтига ўтиради. Кўп ўтмай у ўз дўсти ва вазири Алишер Навоийни ҳамда Абдураҳмон Жомийни ўзига устоз деб маълум қилади. Бу албатта, Жомий ҳаёти ва фаолиятида катта воқеа бўлади.

XV асрнинг иккинчи ярмидаги ижтимоий-сиёсий, илмий-маданий ва адабий ҳаётда юз берган ибратли ҳодисалардан бири Навоий – Жомий муносабатларидир. Бу икки буюк зот ижод соҳасида халқпарварлик ва инсонпарварлик мавқеида турса, давлат ишларида адолатпарвар бўлишни улуғлар эдилар.

Жомий шеърларида инсонларни ҳалол ва пок яшашга, ўз

меҳнатлари билан кун кўришга чақиради, яъни меҳнатсеварлик
ғоясини илгари суради:

Марди косиб к-аз машаққат микунад кафро дурушт,
Баҳри ноҳамворийи нафси дағал суҳонгар аст.

Мазмуни:

Косиб одам меҳнат туфайли қўлини қавартиради,
Бу қўлдаги дағал эса нафс ғадир-будурини текисловчи
рандадир.

Жомий ўз ҳаёти давомида тасаввуфга, адабиётга, мусиқага
оид бир қанча асарлар ёзди. Унинг мусиқа назарияси таҳлилига
бағишланган махсус асарининг ёзилиши шу давр маданий
ҳаёти, санъати тарихида катта воқеа бўлди. Унда Абу Наср
Форобийнинг кўп жилдли “Мусиқа ҳақида катта китоб”
асаридаги муҳим ғоялар янада ривожлантирилди. Лекин Жомий
ижодининг энг катта қисмини шеърят ташкил этади. 1490
йилнинг бошида у ўз шеърларидан 3 та девон тузган бўлиб,
бу девонлар 1805 ғазал ва бошқа шеър турларини ўз ичига
олгандир.

Жомий анъанавий ҳамсанавислик борасида ҳам ўз кучини
синайди. У Низомий Ганжавий, Амир Хусрав Деҳлавий изидан
бориб, ўзининг “Ҳафт авранг” асарини ёзади. Бу асарга
жумладан, фалсафий-ахлоқий йўналишда ёзилган дostonлар
билан бирга “Юсуф ва Зулайҳо”, “Лайли ва Мажнун”,
“Соломон ва Ибсол”, “Ҳирадномаи Искандарий” каби
анъанавий мазмундаги дostonлар ҳам киритилгандир. У ўз
дostonларида ишқ ва муҳаббат, дўстлик каби ғояларни илгари
суради. Жомий “Лайли ва Мажнун” дostonида дўстликни,
муҳаббатни улуғлаб шундай ёзади:

Умид хазинасин калити ёрдир,
Ҳаётинг у бирла шод, бахтиёрдир.
Вужудинг мақсади недир ғайри ёр?
Ёрсиз бу савдонинг не кераги бор?
Вужудинг топгунча буткул инқироз,
Бирор қуш этолмас ёр каби парвоз.

XV аср адабий ҳаётида шеърӣ асарлар билан бир қаторда насрий асарлар ҳам ривожланиб борди. Жомий Шайх Саъдийнинг “Гулистон” номли машҳур ҳикоялар тўпламини гоят севар ва кўп ўқир эди. Шунинг учун 1486-87 йилларда Жомий ўзининг “Баҳористон” деган насрий асарини яратади. Асарда жамиятдаги турли табақалар ҳаётидан, тарихдан ҳикоя қилувчи воқеалар ҳақида маълумотлар мавжуддир.

Жомийнинг шеърӣ, насрий ва фалсафӣ асарларида ўз даврида устун тасаввуф йўналиши – нақшбандиянинг руҳи, даражаси, қоидалари сингиб кетгандир.

Абдураҳмон Жомий 1492 йили шамоллаш натижасида хасталаниб, 78 ёшида вафот этади.

Абдураҳмон Жомий темурийлар даври илм-фани ва адабиётининг фаҳри, Шарқ шеърӣятини янги юксакликка кўтарган сўз санъаткоридир.

Сўз мулкининг султони

АЛИШЕР НАВОЙЙ

(1441–1501)

XV аср жаҳон маънавиятининг буюк сиймоси, ғазал мулкининг султони Низомиддин Мир Алишер Навоий 1441 йил 9 февралда Ҳирот (ҳозирги Афғонистон) шаҳрида дунёга келди.

Унинг отаси Ғиёсиддин Муҳаммад сарой вазири эди. У ўғлининг тарбиясига жиддий эътибор беради. Алишер ёшлик чоғиданоқ адабиётга ҳавас кўяди. Шеърӣятдаги илк устози тоғалари Мир Саййид Кобулий ва Муҳаммад Али Ғарибийлардир.

У ўз даврининг улуғ ва шарафли инсонларидан адабиёт соҳасида кўпгина билимларни ўрганadi.

1466-1468 йилларда Алишер Самарқандда эканида дўсти, темурий Султон Ҳусайн Бойқаро Ҳиротни эгаллайди. 1469 йили Ҳусайн Бойқаро илтимосига кўра Алишер Навоий Самарқанддан Ҳиротга келади.

Ҳусайн Бойқаро Алишерни муҳрдор қилиб тайинлайди ва шу даврдан бошлаб шоирнинг эл хизматидаги фаолияти бошланади. 1472 йил феврал ойида Ҳусайн Бойқаро уни вазир

этиб тайинлайди ва “Амири Кабир” (“Ушс Амир”) унвонини беради. Бу давримиз Алишер халқни нафис ва мамлакат ободончилиги, маланият равнақи, алолат тантанаси учун фойдаланадики, буларнинг барчаси Султон Хусайн давлатининг барқарорлиги ва нуфузини оширади.

Ҳирогда бу даврга келиб шеърят, нафис санъатлар ниҳоятда ривожлана борди. Алишер Навоий ташаббуси билан талабалар учун “Ихлосия” мадрасаси, дарвешлар учун “Халосия” хонақоҳи, беморлар учун “Шифоия” шифохонаси, масжиди Жомеъ ёнига қорихона (“Дор ул-ҳуффоз”) қурилди.

Навоий мадраса, шифохоналар қурдириб қўя қолмасдан, уларни керакли даражада жиҳозлаш, мударрислар, табиб ва бошқа ходимларни маош, озуқа, кийим-бош билан таъминлаш борасида ўзи бош-қош бўлди. Шоир ўз ҳузурига тез-тез шеърят, илм ва санъат аҳлини чорлаб, маърифий суҳбатлар уюштириб туради, шу билан ёш истеъодларни тарбиялаб боради. Шундай ёш истеъодлардан Хондамир, Беҳзод, Восифий ва ўнлаб истеъодлар Навоий тарбиясини олганлардандир.

Шу давр ичида Алишер Навоий ўз қўли билан “Бадоеъ-ул бидоя” (“Бадийлик ибтидоси”) деган девонини тузди. Бу девонга унинг ёшлик ва йигитлик пайтларида ёзган 800 дан ортиқ шеърлари кирган бўлиб, шоир ижоди илк гуллаган пайтини акс эттиради.

Алишер Навоий халқ ва давлат манфаатини ўйлаш билан бир вақтнинг ўзида адабиёт билан шуғулланишни тарк этмайди.

1483 йилдан Алишер Навоий ўзининг буюк “Хамса” асарини ёзишга киришади ва уни уч йилда тугатади. Мазкур дoston 50 минг мисрадан ортиқ бўлиб, Навоийнинг барча шеърӣй меросининг деярли ярмини ташкил этади. “Хамса” ўз ичига беш дostonни (“Ҳайрат ул-аброр”, “Лайли ва Мажнун”, “Фарҳод ва Ширин”, “Сабъайи сайёр”, “Садди Искандарий”) қамраб олган бўлиб, Шарқ анъанасида хамсанависликни давом эттиради. Чунки Алишер Навоийдан аввал Низомий Ганжавий, Хусрав Деҳлавий ва Абдурахмон Жомийлар ҳам “Хамса” ёзиб ўтган эдилар.

1487 йили қишда Навоий Астробод ҳокими этиб тайинланади. Шаҳарда Навоий икки йил ҳокимлик қилади. Бу муддат шаҳар аҳли бахтига – саодатли, Бойқаро салтанати учун хайрли бўлди.

1493 йилда Навоий “Мажолис ун-нафоис” ва турк, форс, ҳинд машойихлари тарихига оид “Насоим ул-муҳаббат” (“Муҳаббат шаббодаси”) рисоаларини ёзади.

Бу асарлар ўша давр маънавиятига ҳисса қўшиб келган мингга яқин зиёлилар ҳақида маълумот берувчи ниҳоятда муҳим манбадир.

1492 йилда аруз илмига бағишланган “Мезон ул-авзон” (“Вазнлар ўлчови”) рисоласини ёзди.

Ундан сўнг “Хазойин ул-маоний” (“Маънолар хазинаси”) номли янги девон мажмуасини ёзишга киришади. Тўрт девондан иборат, яъни “Ғаройиб ус-сиғар” (“Болалик ажойиботлари”), “Наводир ун-шабоб” (“Йигитлик даври нодирликлари”), “Бадойи ул-васат” (“Ўрта ёш кашфиётлари”), “Фавойид ул-кибар” (“Кексаликдаги фойдали мулоҳазалар”) номли асарларни ўз ичига олган “Чор девон” деб шуҳрат қозонган мажмуасини яратади. Мазкур мажмуа 45 минг мисрадан иборат турли жанрлардаги кичик ва ўрта ҳажмли шеърлардан ташкил топган. Бу туркий тилда ёзилган асарлари, дostonлари, шеърларидан ташқари, Навоий форс тилида ҳам 12 минг мисрадан ортиқ шеър, “Муфрадот”, “Ситтайи зарурия”, “Фусули арбаа” номли рисола ва қиссасини яратди. “Фоний” тахаллуси билан алоҳида девон тузди.

Навоий 1498 йилда “Лисон ут-тайр”, 1499 йилда “Муҳокамат ул-луғатайн”, 1500 йилда “Маҳбуб ул-қулуб” асарларини битди. Фаридиддин Атторнинг “Мантиқуттайр” асарига меҳри кўпроқ бўлганлиги сабабли ўзининг “Лисон ут-тайр” асарини ёзади.

Ё раб, ўз ҳолимға ҳайронмен бaсе,
Осию масту паришонмен бaсе.
Нафс маъмури ҳаво мағлуби ҳам,
Сидқи мардуди сафо манкуби ҳам.

Мазкур асар мазмуни жиҳатидан “Мантиқуттайр”га зид ёки ундаги фикрларнинг такрори ҳам эмас, балки шоирнинг янги тарихий-маънавий босқичдаги асаридир.

1500 йилларга келиб шоирнинг соғлиги ёмонлашиб боради ва 1501 йилнинг бошида Алишер Навоий касалликдан вафот этади.

Навоий ўз ижоди билан ўзбек адабиётининг сўнги ривожини белгилабгина қолмай, балки Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг бутун маънавий маданияти тараққиётига улкан ҳисса қўшди.

Алишер Навоий ижодини, унинг илмий меросини ўрганишда ҳозирги замон олимлари томонидан катта ишлар амалга оширилмоқда. Ҳозирда мактаблар, хиёбонлар, кўчалар, кутубхоналар буюк шоир номи билан юритилиб келинмоқда, унинг номида Ўзбекистон Давлат мукофоти ҳам мавжуддир.

Шарқнинг моҳир рассоми
КАМОЛИДДИН БЕҲЗОД
(1455–1537)

Нафақат мусулмон Шарқи халқлари, балки бутун дунё халқлари санъати тарихида сезиларли из қолдирган, буюк мусаввир Камолиддин Беҳзод 1455 йилда Ҳиротда камбағал хунарманд оиласида дунёга келган. Беҳзод ота-онадан эрта ажралгандан сўнг, уни Ҳиротнинг машҳур мусаввири Амир Рухилло (Мирак Наққош) ўз тарбиясига олади. Беҳзодга тутинган ота бўлиб, уни ҳар томонлама илмли қилиб вояга етказди. Ёш Камолиддин Мирак Наққошнинг Ҳиротдаги Нигористонида (санъат академиясида) наққошлик ва миниатюра санъатини чуқур ўрганadi.

Беҳзоднинг буюк мусаввир, наққош ва миниатюра соҳасида улкан санъаткор бўлиб етишувида яна бир буюк шахснинг, яъни Алишер Навоийнинг хизмати бениҳояда каттадир.

Санъат ва нафосатга иштиёқи кучли бўлган Беҳзод, ўзининг меҳнатсеварлиги, ўткир зеҳни, истеъдоди билан тез орада Ҳиротда машҳур мусаввир бўлиб танилади. Беҳзоднинг истеъдодидан хабардор бўлган Султон Ҳусайн Бойқаро уни саройда ишлашга жалб қилади ва 1487 йилда подшоҳ фармони билан Ҳиротдаги салтанат китобхонасига бошлиқ этиб тайинланади.

XV аср охирларига келиб Ҳиротдаги теурийлар салтанати аста-секин емирила бошлайди. Бу даврда Беҳзодга ҳомийлик қилиб келаётган икки буюк шахс: Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий вафот этадилар. 1506 йил Ҳусайн Бойқаро

вафотидан сўнг, орадан бир йил ўтгандан кейин Ҳирот Шайбонийхон томонидан босиб олинади. Лекин Ҳиротдаги сиёсий аҳволнинг оғирлигига қарамай, Беҳзод ўз ижодини давом эттира боради. Рассом уч йилча Шайбонийхон салтанатига қарашли саройда ишлайди. Унинг ижодий ишларига Шайбонийхон асло тўсқинлик қилмайди, аксинча, унга шароит яратиб беради.

1510 йилда Шайбонийхон билан Шоҳ Исмоил Сафавий ўртасида жанг бўлиб ўтади ва бу жангда Сафавийнинг қўли баланд келиб, Ҳиротни босиб олади. 1512 йилда Шоҳ Исмоил Сафавий Ҳиротдаги бир неча истеъдодли санъаткорларни Табризга олиб кетади. Улар орасида Камолиддин Беҳзод ҳам бор эди. Шоҳ Исмоил Беҳзоднинг мусаввирлик билан шуғулланишига барча шарт-шароитларни яратиб беради. Шундай қилиб, Беҳзод ўз умрини мусаввирлик санъатига бағишлайди. У 1537 йилда Ҳиротда вафот этади.

Беҳзод ўз умри давомида кўпгина шоир ва тарихчи олимларнинг асарларига расм ва миниатюралар ишлади. Жумладан, тарихчи олим Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома”сига, Абдураҳмон Жомийнинг “Соломон ва Ибсол” асарига, Амир Хусрав Деҳлавийнинг “Хамса”сига, Саъдийнинг “Бўстон” ва “Гулистон” асарига, Низомий Ганжавийнинг “Хамса”сига ҳамда Абдуллоҳ Хотифийнинг “Темурнома” асарига чизилган расмларни, шунингдек, Султон Ҳусайн Бойқаронинг мажлислари тасвирланган мураққаъдаги 40 дан ортиқ миниатюрасини айтиб ўтиш мумкин.

Булардан ташқари, Беҳзод ўз даврининг бир қанча олим, шоир ва давлат арбобларининг ҳам суратларини чизган. Улардан, Абдураҳмон Жомий, Ҳусайн Бойқаро, Шайбонийхон, Шоҳ Тахмас, Шоир Абдуллоҳ Хотифий ва бошқалар номларини айтиб ўтиш мумкин. Беҳзод ўша давр қурилиш ишларида бевосита иштирок этган, бино деворларига нақш ва миниатюралар ҳам чизган.

Беҳзод ўта сахий ва меҳрибон устоз сифатида кўпгина шогирдлар етиштирган. Султон Муҳаммад, Қосим Али, Чехракушой, Дарвиш Муҳаммад, Устод Муҳаммадий, Музаффар Али, Мир Саид Али ва бошқалар Беҳзод миниатюра

мактабини ўтган асрларда давом эттирилди.

Беҳзоднинг миниатюра мактабини ҳозирги замон мусаввирлари ҳам давом эттириб келмоқдалар. У ўз маҳорат мактаби билан нафақат Шарқ балки Европа мамлакатларида ҳам маълум ва машҳурдир.

Тарихни сўзлатган олим

ХОНДАМИР

(Туғилиши 1473-76 йиллар, вафоти - 1534)

XVI аср бошларида фан тараққиётига кириб келган алломалардан бири ҳиротлик тарихчи Хондамирдир. Унинг тўлиқ исми Ғиёсиддин Муҳаммад ибн Хожа Хумомуддин ибн Хожа Жалолуддин Муҳаммад ибн Бурҳонуддин бўлиб, 1473-76 йиллар орасида Ҳирот шаҳрида туғилган ва ўша ерда таълим олган, деб тахмин қилинади. Хондамирнинг ёшлик йиллари ҳақида маълумотлар деярли йўқ. Хондамир тарих, адабиёт ва иншони пухта эгаллаб, ўз замонасининг кўзга қўринган олими бўлиб улғаяди. Унинг олим бўлиб етишувида маърифатпарвар шоир Мир Алишер Навоийнинг ҳиссаси катта бўлди.

Хондамир кўпроқ тарих фанига қизиқади, шунинг учун ҳам тарихга оид китобларни кўп ўқийди. Алишер Навоий вафотидан сўнг, Хондамир Хуросондаги сиёсий воқеалар туфайли, аввал Балхга келади ва Султон Ҳусайн Бойқаронинг тўнғич ўғли Бадиуззамон мирзо саройида хизмат қила бошлайди.

Хондамир Бадиуззамон топшириғи билан бир неча марта бошқа мамлакатларга элчи бўлиб боради.

Ҳирот Шайбонийхон томонидан босиб олингандан сўнг, у 1507 йилдан то 1510 йилгача Шимолий Афғонистондаги Башт қишлоғида ижод билан шуғулланади. Хондамир ва ниҳоят 1528 йили Ҳиндистон пойтахти Аграга, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳузурига келади.

Хондамир Аграда, Бобурнинг яқин одамлари қаторидан жой олади. Бобур вафотидан сўнг, унинг ўғли Ҳумоюннинг хизматида бўлади. Ўша вақтда Хондамир ўзининг “Ҳумоюннома” асарини ёзди ва мазкур китоби туфайли “Амир ал-муаррихин” (“Тарихчилар амири”) унвонига сазовор бўлади.

1534 йилда Хондамир Ҳумоюн билан Мандуга қайтиб келаётганда вафот этади. Унинг васиятига кўра жасади Деҳлидаги қабристонга – Низомиддин Авлиё, шоир Хусрав Деҳлавийлар ёнига дафн этилади.

Хондамир ўз умрини асосан тарих соҳасига бағишлади. У тахминан 13 та асар ёзган бўлиб, шундан 8 таси бизгача етиб келган.

1498-1499 йилларда Хондамир “Маъосир ул-мулк” (“Ҳаммаср подшоҳларнинг тарихи”) асарини ёзади. Мазкур асар Алишер Навоий илтимосига кўра ва унга миннатдорчилик сифатида ёзилган бўлиб, у подшоҳ ҳамда қадимги донишмандларнинг хайрли ишлари ҳақида айтилган ҳикматнома гапларни ўз ичига олган.

1498-1499 йиллар орасида Хондамир “Хулосат ул-ахбор фи баён ул-аҳвол ул-аҳёр” (“Хайрли кишилар аҳволини баён этиш борасида хабарлар хулосаси”) асарини ёзади ва мазкур асарини ҳам Алишер Навоийга бағишлаган. Унда Ҳусайн Бойқаро ва Алишер Навоий замонида Ҳирот ва унинг атрофида олиб борилган улкан қурилишлар, қазилган сув иншоотлари, шунингдек, ўша замонда ўтган шоирлар, олимлар, математиклар, астрономлар, мусиқашунослар, шифокорлар, санъаткорлар ҳақида маълумотлар берилган.

“Мақорим ул-ахлоқ” (“Олийжаноб хулқлар”) асари ҳам Алишер Навоийга бағишланган бўлиб, унда Хондамир Навоийнинг юксак инсоний фазилатлари ва Ҳусайн Бойқаро билан дўстона муносабатлари хусусида ҳикоя қилинади.

1500 йили Хондамир Алишер Навоий илтимосига кўра “Дастур ул-вузаро” (“Вазирлар учун қўлланма”) асарини ёзади. Мазкур асар Ҳусайн Бойқаро ва унинг вазири Амир Камолиддин Маҳмудга бағишланади. Лекин орадан тўққиз йил ўтгач, 1509 йили Хондамир ушбу асарини қайта ишлаб, кенгайтиради. Унда Шарқ мамлакатларининг VII-XVI асрлардаги тарихи ҳақида маълумотлар берилган. Ундан кейин Хондамир “Номаи номи” (“Атоқли номлар”) асарини ёзади.

1520-1524 йиллар мобайнида Хондамир ўзининг энг йирик асари “Ҳабиб ус-сияр фи ахбор афрод ул-башар” (“Инсон зоти хабарлари ва дўстнинг таржимаи ҳоли”) асарини ёзади. Мазкур асар вазир Каримуддин Хожа Ҳабибуллоҳ Соважийга бағишланиб, унда қадим замонлардан то 1524 йилга қадар

Шарқ мамлакатларида, хусусан, Эрон, Афғонистон, Ироқ ва ўрта Осиёда содир бўлган воқеалар баён қилинган.

1535 йили Хондамир ўзининг йирик асарларидан бири бўлган “Хумоюннома”ни (бу асар “Қонуни Хумоюн” деб ҳам юритилади) ёзиб тугатади. Мазкур асар Ҳиндистон подшоҳи Бобурий Хумоюн Мирзога бағишлангандир.

Хондамирнинг қолган 5 та асарининг фақатгина номлари етиб келган холос. Булар: “Осор ул-мулук ва-л-анбия” (“Подшоҳ ва пайғамбарлар ҳақида ҳикоялар”), “Аҳбор ул-аҳёр” (“Яхши инсонлар ҳақида хабарлар”), “Мунтахаб-и тарих-и Вассоф” (“Вассоф тарихидан сайланма”), “Жавоҳир ул-аҳбор” (“Хабарлар гавҳарлари”) ва “Фаройиб ул-асрор” (“Қизиқарли сирлар”) деб номланган асарларидир.

Юқорида келтирилган маълумотларга кўра, Хондамир Ўрта Осиё, Афғонистон, Ҳиндистон тарихига оид асарлар яратган ва шу билан бирга жаҳон маданияти хазинасига муносиб ҳисса қўша олган. Хондамирнинг ҳаёти ва илмий мероси ҳозирги кунда олимлар томонидан ўрганилиб келинмоқда.

Шоҳ ва шоир
ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР
(1483–1530)

Ўрта аср Шарқ маданияти, адабиёти ва шеърисига улкан ҳисса қўшган саркарда ва давлат арбоби Заҳириддин Муҳаммад Бобур 1483 йил 14 февралда Андижонда, Фарғона улусининг ҳокими Умар Шайх Мирзо оиласида тўнғич фарзанд бўлиб дунёга келди.

Заҳириддин ёшлигидан барча темурий шаҳзодалар каби адабиёт, нафис санъат, табиат гўзаллиги ва бошқа илмларни отасининг саройида хизматда бўлган етук устозлар раҳбарлигида ўқиб, ўрганади. 1494 йили Умар Шайх Мирзо вафотидан сўнг, 12 ёшли Заҳириддин Бобур Фарғона улусининг ҳокими этиб кўтарилади. Бу орада амакиси Султон Аҳмад Мирзо, тоғаси Султон Маҳмудхон укаси Жаҳонгир Мирзо ва бошқа феодал гуруҳларга қарши кураш олиб боради. Бобур Фарғона улусининг ярмини укаси Жаҳонгир Мирзога топшириб, ўзи Самарқандга юриш қилади ва уни эгаллайди. Бир неча йиллик тахт учун

бўлган урушлар натижасида Андижон, Самарқанд Шайбонийхон қўлига ўтади. Бобур ўз салтанатини сақлаб қолиш мақсадида Ҳиндистонни босиб олади. Шундай қилиб Бобурийлар сулоласи Ҳиндистонда 300 йил ҳукмронлик қилади.

Бобур 1530 йил декабр ойида Агра шаҳрида вафот этди ва кейинроқ васиятига кўра фарзандлари унинг ҳоқини Қобулга олиб келиб дафн этдилар.

Бобур Ҳиндистонни олгандан сўнг, тўрт йил давомида уни бошқарди. Лекин шу қисқа вақт ичида Бобур Ҳиндистонда сиёсий муҳитни барқарорлаштириш, бирлаштириш, ободонлаштириш, савдо-сотиқ масалаларини тўғри йўлга қўйиш, боғ-роғ яратиш, кутубхона, карвонсаройлар қурдириш каби ишларни амалга оширди.

Бобур Ҳиндистонда давлат ишлари билан машғул бўлган бир пайтда адабий-бадий фаолиятини давом эттиришга ҳам ҳаракат қилди. Бу даврлар ичида у бир қанча шеърлар ва ўзининг эпик тарихий-мемуар асари бўлган “Бобурнома” сани ёзиб тугатди. Асар уч қисмдан иборат бўлиб, **биринчи қисми** – XV асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиёда рўй берган воқеалар, **иккинчи қисми** – XV асрнинг охири ва XVI асрнинг биринчи ярмида Қобул улуси, Афғонистонда рўй берган воқеалар, **учинчи қисми** – XVI асрнинг биринчи чорагидаги Шимолий Ҳиндистон халқлари тарихига бағишланган.

Бобур ўзбек адабиётида ўзининг нозик лирик асарлари билан ҳам машҳурдир. Шоир ўша давр муҳити, ижтимоий-сиёсий жараёнлар таъсирида ижод қилди. У руҳан қийналганлиги шеърларида ҳам ўз аксини топган. Кейинчалик она-Ватан соғинчи, ёрга муҳаббат каби туйғулар ҳам шеърларида кўплаб мужассам бўлган. Мана унинг ватанга бўлган муҳаббатини, соғинчини ифодалаган мисралар:

Толёй йўқи жонимга балолоғ бўлди,
Ҳар ишники, айладим хатолиғ бўлди,
Ўз ерни кўюб Ҳинд сори юзландим,
Ёраб, нетайин, не юз қаролиғ бўлди.

Бобур лирикасида асосий мазмун инсоний фазилатлар, ёр васли, муҳаббат ва ҳижрон азоблари, айрилиқ каби ҳолатлар ўз ифодасини топган.

Хазон япроғи янглиғ гул юзунг ҳажрида сарғардим,
Кўруб раҳм айлагил, эй лола руҳ, бу чехраи зардим.

Сен эй гул, қўймадинг саркашлигингни сарвдек ҳаргиз,
Аёғингга тушуб барги хазондек мунча ёлвордим.

Шунингдек, Бобур шеърляти инсонларга панду насиҳати,
уларни инсонпарварлик, адолатпарварлик доимо яхшилик
қилишга чорлаш олий туйғулари билан суғорилгандир.

Ҳар кимки вафо қилса, вафо топқусидур,
Ҳар кимки жафо қилса, жафо топқусидур.
Яхши киши кўрмағай ёмонлиғ ҳаргиз,
Ҳар кимки ёмон бўлса, жазо топқусидур.

Бобур шеърлар ва тарихий асари “Бобурнома”дан ташқари
ислом қонуншунослиги, аруз ва бошқа соҳаларда ҳам асарлар
яратди. Жумладан, 1522 йилда ўғли Ҳумоюнга атаб “Мубаййин”
асарини ёзди. Араб алифбосини туркий тиллар, хусусан ўзбек
тили нуқтаи назаридан бирмунча содалаштирган “Хатти
Бобурий” асарини ҳам яратди.

Бобур ўзининг маълум ва машҳур асарлари билан
тарихнавис адиб, лирик шоир ва ижтимоий масалалар ечимига
ўз ҳиссасини қўшган олим сифатида ҳам халқимиз маданий
ва маънавий ҳаётида муҳим ўрин эгаллайди. Бобурнинг илмий
меросини кейинги аср олимлари ўрганиб келдилар ва
ўрганмоқдалар.

Шажара тадқиқотчиси
АБУЛҒОЗИЙХОН
(1605–1664)

Ўзбек тарихнавис олими, Хива хонлигини бошқарган йирик
давлат арбоби Абулғозийхон 1605 йилда Урганч вилоятида
туғилган. Отаси Хива хони Араб Муҳаммадхон, онаси
Меҳрибону хоним бўлиб, Жонғори султоннинг қизи бўлган.

Абулғозий 6 ёшга кирганда онаси вафот этади. У 16 ёшигача

Урганчда отаси қўлида тарбияланади. Лекин ўша даврда ўзаро тахт учун кураш кескинлашиб бораётган эди. Тахт учун олиб борилган урушда енгилган Араб Муҳаммад қўлга тушади ва кўзига мил тортилади. Минг машаққатлар билан Амударёни кечиб ўтган Абулғозийхон аввало Катга ва у ердан Бухорога Имомқулихон саройига келади. Абулғозийхоннинг акаси Асфандиёр тахтни қайтариб олиш йўлида кураш бошлайди ва Абулғозийхонни ҳам ёрдамга чақиради. Лекин Имомқулихон унинг боришига рухсат бермайди. Шу билан у икки йил Имомқулихон саройида қолиб кетади.

Тахт учун курашда ғалаба қозонган Асфандиёрхон ўз ёнига укалари Абулғозийхон ва Шариф Муҳаммадни чақиртириб олади. Абулғозийхон Хивага қайтади ва уни Асфандиёр Урганчга ҳоким қилиб тайинлайди. Энди Асфандиёрхон билан ўрталарида келишмовчилик бошланади.

Урганчда туришнинг иложини топа олмаган Абулғозийхон Туркистонда, Тошкентда бўлади. Кейинчалик Хивага қайтади. Хивага қайтгач, Асфандиёрхон Абулғозийхонни Эронга жўнатади. Шундай қилиб, Абулғозийхон ўн йил Исфохон шаҳрида туради.

1642-1643 йили Урганчга келади. У Хоразмга қайтганидан сўнг, олти ой ўтгач Асфандиёрхон вафот этади.

1644-1645 йили Абулғозийхон Хива тахтини эгаллайди ва деярли йигирма йил давомида Хивани бошқаради. Унинг хонлик даврида ўзаро феодал урушлари нисбатан тинчиди, ташқи мамлакатлар билан алоқалар яхшиланди, ободончилик, ички вазиятни тузатишга эътибор кучайди, ҳокимият мустаҳкамланди. У 1664 йили хонликни ўғли Анушахонга топширади ва 1664 йили вафот этади.

Абулғозийхоннинг ёзишича, у шеърятни яхши билиш билан бирга араб, форс ва туркий тилларни пухта ўрганган. Тарих илмидан яхши хабардор бўлган ва ўзининг тарихий асарларини тасниф этган.

Абулғозийхон юқорида зикр этилган сиёсий фаолияти билан бир қаторда замонасининг атоқли тарихчиси ва олими сифатида “Шажарайи турк” номли машҳур асарини яратган. У бу асарини 1663-1664 йилларда ёзган бўлиб, унда ўша даврдаги сиёсий-ижтимоий воқеаларни холисона ёритган.

Шунингдек, Абулғозийхон “Шажарайи тарокима” ва “Манофез ул-инсон” асарларини ҳам ёзган. Шундай қилиб, Абулғозийхон қатор тарихий асарлар ижод этган ўз даврининг етук тарихнавис олими, давлат арбоби ва лашкарбоши эди. Унинг Хоразм ва унга қўшни ўлкалар, қатор мамлакатларнинг, туркий қабилаларнинг ўтмиши, ўзаро муносабатлари, ижтимоий-сиёсий ҳаётига оид турли маълумотларга бой тарихий асарлари Хоразм тарихини ва умуман айтганда туркий халқлар тарихини ўрганишда муҳим манбадир.

Абулғозийхоннинг Хоразм тарихи бўйича ўзбек тилида асарлар ёзиши анъанаси Хивада кейинги даврларда атоқли тарихнавис олимлар, айни вақтда ажойиб шоирлар Шермуҳаммад Мунис, Муҳаммад Ризо Огаҳий ва Муҳаммад Юсуф Баёнийлар томонидан давом эттирилди.

Абулғозийхон Хива хонлигида вужудга келган ана шу тарихнавислик мактабига асос солган олимдир. Унинг туркий халқлар тарихига оид қизиқарли маълумотлар берувчи асарлари олимлар томонидан ўрганилмоқда. Абулғозийхоннинг “Шажарайи турк” асари 1992 йили Тошкентда босилиб чиқди.

Халқ қалбининг садоси
БОБОРАҲИМ МАШРАБ
(1640-1711)

Ўзбек адабиётида халқчиллик, ижтимоийлик ва дунёвийликнинг чуқурлашуви, жаҳолат, бидъатга қарши кураш ғояларининг кучайиши ва шеърининг ривожланишида катта ўрин тутган сўз усталаридан бири Бобораҳим Мулла Вали (Валибобо) ўғли Машрабдир.

Бобораҳим Машраб 1640 йилда Наманганда камбағал қосиб-бўзчи Валибобо оиласида дунёга келди. Бобораҳим отадан ёш етим қолади, оиланинг моддий қийинчиликлари янада ортади. Онаси ип йиғириб тирикчилик ўтказди. Бўлажак шоир гўдаклигиданоқ ниҳоятда ҳалол, зийрак, тўғрисиўз бўлганлиги, ҳозиржавоб ва мушоҳадалилиги билан тенгқурларидан ажралиб турган. Машраб ўз даври билимдонларидан, хусусан дин асослари ва фалсафадан хабардор бўлгани Наманганнинг сўфий эшони Мулла Бозор Охундга таҳсил олиш учун топширилади.

Машраб маълум муддат Мулла Бозор Охунда диний таълимот ва сўфий тариқатлари бўйича билимини оширади, форсий тилни ўрганади, айни замонда Шарқ шеърятини, хусусан, унинг йирик вакиллари меросини зўр қизиқиш билан ўқийди.

Тахминан 1665 йилларда Мулла Бозор Охунд тавсиясига кўра Кошғарга ўша замонда катта обрўга эга бўлган йирик дин арбоби Ҳидоятullo Офоқ Хожа эшон хузурига боради ва унга мурид бўлади. Қиссаларда таъкидланишича, шеърятни юксак қадрлаган Офоқ Хожа Бобораҳимнинг ижодини юқори баҳолаб, унга “Машраб” тахаллусини берган.

Машраб тахминан 1672-73 йилларда Офоқ Хожа даргоҳини тарк этишга мажбур бўлади. Сабаби Машраб билан пири ўртасида жиддий зиддиятлар вужудга келади.

Машраб Кошғардан 1673 йилда Наманганга – онаси ёнига қайтади. Касалманд онасининг вафотидан кейин ҳеч кими қолмаган шоирнинг қўнимсиз ҳаёти бошланади. Унинг қолган қирқ йиллик умри дарбадарликда ўтади. Машраб Самарқанд, Хўжанд, Тошкент, Туркистон, Бухоро, Андижон, Бадахшон, шунингдек, Яқин Шарқнинг қатор ўлкаларида бўлади. У ўзининг хурфикр ғоялари учун риёкор руҳонийлар туфайли уламолар фатвоси ва Қундуз (Балх вилояти) ҳокими Маҳмудбий Қатоғон ҳукми билан 1711 йилда осиб ўлдирилди.

Бобораҳим Машраб мумтоз адабиётимиз буюк намояндаларининг илғор анъаналарини ўрганиб йирик шоир бўлиб шаклланди, камолга етди.

Машрабнинг ижодий камолотида, айниқса, Навоий меросининг ижобий таъсири катта бўлди. Шоирнинг энг яхши асарларида биз Навоий ижодига хос фалсафийлик ва дунёвийликни кўрамыз.

Машраб ижодидаги ижтимоий мазмундорлик ва кучли танқидий йўналиш шоирнинг илғор дунёқараши, халқчил фалсафаси, замонасидаги салбий воқеа-ҳодисаларга аниқ танқидий муносабати жараёнида шаклландир. Шаҳар ва қишлоқларда эзилган халқнинг ғаму ҳасратларга тўла кулфатли ҳаётини бадий тасвирлаш халқчил шоир ижодида етакчи мавзулардан бири бўлган.

Машрабнинг “Танҳо” радифли мухаммасида бевосита халқ ва унинг турмуш шароитини ҳаққоний кўрсата билган:

Дили тиғи ситамдин пора бўлган халқни кўрдим,
Тану дарду аламдин ёра бўлган халқни кўрдим,
Кўзи вақти саҳар сайёра бўлган халқни кўрдим...

Машраб ижоди, шеърляти ўз даврида кенг тарқалган тасаввуф руҳи билан чуқур сугорилгандир. Бу жиҳатдан унинг қаламига мансуб бўлган “Мабдаи нур” ва “Кимё” асарлари катта аҳамиятга эгадир. Тасаввуфий-ахлоқий йўналишда ёзилган бу асарлар шоир дунёқарашини ўрганишда, уларнинг ғоявий йўналишини белгилашда муҳим манба сифатини бажаради.

“Мабдаи нур” асари турли ривоят, ҳикоят, афсона, тарихий воқеалар, шахслар шеърлий мисралар ёрдамида баён этилади.

Машраб ижодида лирик жанрдаги шеърлар ҳам муносиб ўрин эгаллайди. У қолдирган ижодий меросда ҳаётийлик, тирик инсон ва унинг инсоний кечинмалари, ишқ-муҳаббат, ошиқнинг севги-садоқати қабилар юқори бадийлик билан улуғланади, ажойиб мисраларда тасвирланади.

Машраб ижоди шеърлятимизни етук асарлар билан бойитди, унинг кейинги ривожига баракали таъсир кўрсатди. Шоир шеърлари Ўзбекистонда бир неча бор нашр этилган, рус тилига таржима қилинган.

Ҳассос шоира
УВАЙСИЙ
(1779–1845)

Ўзбек адабиёти тарихида муносиб ўринга эга бўлган Жаҳон отин – Увайсий XVIII аср охири XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган машҳур ўзбек шоирасидир.

У Марғилон шахрининг Чилдухтарон маҳалласида, тахминан 1779 йилда дунёга келган. Жаҳонотинбиби оила аъзоларининг таъсирида кўпроқ шахсий мутолаага берилиб, Ўзбек, тожик ва озарбайжон алломаларининг асарларини муҳаббат билан ўқиб, Вайсий, Увайсий таҳаллуси билан шеърлар ёза бошлайди ва тез орада шоира, отин сифатида танилади.

Увайсийнинг ҳаёти ўз даврида Марказий Осиёнинг катта илм-фан ва маданият марказларидан бўлган Марғилон ҳамда

Қўқоннинг истеъдодли адиб ва шоирлари даврасида ўтди. Моҳларойим-Нодира билан ижодий ҳамкорликда бўлиб саройда шеърят илмидан дарс бериб, устозлик қилди, 1842 йили Бухоро амири Насруллахон Қўқонни эгаллагач, Марғилонга қайтиб, умрининг охиригача шу ерда яшади.

Увайсийдан бизга каттагина адабий мерос етиб келган. Унинг кўлэзма девонлари Ўзбекистон Фанлар Академияси Беруний номидаги Шарқшунослик институти ва Андижон Давлат университети кутубхонасида сақланмоқда.

Шоиранинг 4 та девон тузганлиги маълум. Увайсий ижодининг ғоявий-бадий моҳиятидан ўзбек мумтоз адабиёти анъаналарини ижодий давом эттирганлиги кўриниб туради. Шоиранинг Навоий, Ғузулий ғазалларига боғлаган кўнраб мухаммаслари ва назиралари, унинг поэтик балоғатидан далолат беради. Шоира адабиётда тараққийпарвар намояндларнинг қарашлари асосида майдонга келган. Инсон тақдири, шахс эрки ва маърифатпарварлик ғояларида латиф ва дилкаш асарлар яратади, асарларида инсонни эъзозлаш, инсонни табиат ва ҳаёт ноз-неъматларидан баҳраманд бўлишга ундаш, дўстлик, вафо ва садоқат каби ўзининг улуғвор ниятларини тасаввуфий талқинлар билан асослаган ҳолда ижодий баркамолликка эришди.

Маълум бўлишича, Увайсий узоқ вақт мактабдорлик қилиб, ўз даврининг ёш толибларига ҳаёт гўзалликларидан сабоқ берган. У талабалар учун тез фикрлаш, чиройли сўзлаш ва бошқа таълим-тарбия воситалари билан боғлиқ бўлган чистонтопишмоқлар яратган. Унинг анор ҳақидаги машҳур чистони ўзининг муҳим мазмуни ва юксак бадийлиги билан шоира ижодининг ёрқин бир саҳифаси сифатида кўзга ташланади:

Бу на гумбаздир, эшиги, туйнугидин йўқ нишон,
Неча гулгун пок қизлар манзил айлабдир макон?
Туйнугин очиб аларнинг ҳолидин олсам хабар,
Юзларида парда тортуғлиқ турурлар бағри қон.

Увайсийнинг лирик шеърларидан ташқари “Шаҳзода Ҳасан”, “Шаҳзода Ҳусан” каби лиро-эпик асари ва “Воқеоти

Муҳаммад Алихон” каби тарихий дostonлари мавжуд. Шоиранинг лиро-эпик дostonлари ислом тарихи билан боғлиқ воқеалар асосида яратилган бўлиб, бу Увайсийнинг ўз даврининг билимдон отини – муаллимаси ва динимиз тарихидан чуқур хабардорлигидан далолат беради.

Увайсий ҳаётлик давридаёқ нафис лирикаси билан машҳур бўлди ва замондошларининг эътиборини қозонди. Унинг замондоши ва издоши шоира Дилшод-Барно ўзининг Нодирабегимга бағишланган “Тонг маҳал чиқди ҳарамдин турфа моҳ” деб бошланган ғазалида Нодира билан бир қаторда Увайсийни ҳам жуда катта эъзоз билан хотирлайди:

Ким? – дедим, Нодира – дедилар ани,
Ёнида Вайсий турур олампаҳо.
Ҳар бири минг шоира ўрнидадур,
Иккови бирла тўлурур ҳар боргоҳ.

Увайсий асарлари ўзининг латиф мазмуни ва дилкаш бадиийлиги билан даврлар оша мухлислар қалбига битмас-туганмас эстетик завқ бағишлаб келмоқда. Улар халқ оммаси орасида кенг ёйилган, ҳофизлар, хонандалар томонидан мақом ва халқ оҳанглари билан ҳозиргача куйланиб келади.

Маликалар моҳи
НОДИРА
(1792–1842)

XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган машҳур шоира, давлат арбоби, маданият ва адабиёт ҳомийси Моҳларойим – Нодирабегимдир. У 1792 йили Андижон ҳокими Раҳмонқулибий оиласида таваллуд топди. Унинг онаси Ойшабегим маърифатли аёл бўлган. Ўзининг оилавий силсиласига кўра Бобур наслига мансуб бўлиб, шоиранинг ота-онаси ҳам даврининг эътиборли кишилари эдилар. Моҳларойимнинг таълим-тарбияси шу муҳитда камолотга етди ва у таҳсил йилларида халқимизнинг тарихи, маданияти, илм ва адабиёти равнақидан яхши хабардор бўлиб ўсди.

Моҳларойим шеърятга жуда эрта ҳавас қўйди. Устоз Навоий, Жомий ва Бедил каби алломаларнинг асарларига бўлган қизиқиши кун сайин ортиб бораверди.

XIX асрнинг бу даврида Қўқон хонлиги Олимхон томонидан идора этилар эди. Унинг укаси Умархон эса Фарғона водийсининг нуфузли шаҳарларидан бўлган Марғилонда ҳоким эди. 1807 йилда Умархон ва Нодира турмуш қурадилар, шу муносабат билан Моҳларойим Марғилонга келади. Кўп ўтмай Қўқон хонлигида давом этиб келаётган сиёсий тўқнашувлар оқибатида 1810 йили Олимхон қатл этилиб, унинг ўрнига Умархон тахтга кўтарилади. Шундан бошлаб Моҳларойим тақдирини Қўқон билан боғланиб қолади.

Нодира Қўқонда хон саройида давлат ишларидан ҳам воқиф бўлиб боради. Хусусан, адабиёт ва санъат аҳли билан яқинлашишга, кўп асрлик адабиётимиз йўлидан бориб, давр шеърятини юқори кўтаришга астойдил киришади. Моҳларойим ва Умархоннинг оиласида икки ўғил туғилади.

Нодира шеърят майдонига қадам қўяр экан, бевосита Жомий, Фузулий, Бедил, Бобур, Машраб шеърларини севиб ўқиди ва ўрганди. Нодира лирикасида кўпроқ ишқ-муҳаббат ғояси устун туради.

Муҳаббатсиз киши одам эмасдур,
Гар одамсан муҳаббат ихтиёр эт!...
Куюб эй Нодира, олам элиға
Муҳаббат мевасини ошкор эт!

Нодира ўз ижодида дунёвийлик билан бир қаторда тасаввуфнинг нақшбандия йўналишига асосланган ҳолда инсоннинг жамият ва табиатга муносабатини ҳам, илоҳий муҳаббат йўлидаги руҳий дунёсини ҳам жуда гўзал ва жонли мисраларда ифодалаб беради.

Нодира лирикасининг мавзулар доираси қанча кенг бўлса, ундаги маънолар ҳам шу даражада гўзалдир. Шу гўзал маъноларни юзага чиқаришда шоира томонидан қўлланган бадиий воситалар унинг катта маҳоратидан дарак бериб туради.

Нодирадан бизга бой мерос қолди, унинг бадиий меросини кейинги давр олимлари ўрганиб тадқиқ қилиб келдилар.

Адибларимиз шоира ҳақида асарлар яратдилар. Айниқса, республикаимиз мустақил бўлгандан сўнг шоира ижодини янада юксак қадрлаб, 1992 йилда Андижон ва бошқа шаҳарларда кенг нишонланиб, пойтахтимизда ўтказилган илмий анжуманлар ва тантанали кечалар билан яқунланди. Ҳозирги кунда Нодира номи билан аталувчи кинотеатрлар, кўчалар, кутубхоналар ва маданият масканлари мавжуддир.

Исёнкор шоир
АВАЗ ЎТАР
(1884–1919)

Аваз Ўтар ўғли 1884 йилнинг август ойида Хива шаҳрида, сартарош оиласида дунёга келди. Шоирнинг отаси Полвонниёз Ўтар Гадоийниёз ўғли халқ орасида “усто” номи билан машҳур шоирлар Огаҳий, Комил, Баёний кабилар билан қалин дўст бўлган. У саройда сартарошлик қилган.

Аваз дастлаб мактабда, сўнг Мадамин Иноқ мадрасасида таҳсил олади. Авазнинг адабиётга ҳаваси жуда эрта уйғониб, мадрасада ўқиб юрган давридаёқ Шарқ адабиёти мумтоз вакилларида Хофиз Шерозий, Абдурахмон Жомий, Лутфий, Алишер Навоийларнинг ижоди билан яқиндан танишди ва уларга эргшиб машқий шеърлар ёза бошлади. Аваз тез орада халқ ўртасида танилиб, шеърлари созанда ва хонандалар томонидан куйга солиниб кўшиқ бўлиб айтила бошланди.

Шоир ижоди жуда ҳам ранг-баранг бўлиб, қамрови ниҳоятда кенг эди. Афсуски у қисқа умр кўрди. Аваз 1919 йилда 36 ёшда вафот этди.

Аваз Ўтардан бизга бой шеърий мерос қолди. У ҳаётлик вақтидаёқ шеърларини жамлаб девон тартиб қилди ва уларни “Саодат ул-иқбол” (“Бахтли иқбол”) деб номлади. Аваз ижодидан намуналар Хоразмда кўчирилган турли хил баёз ва тазкираларда муносиб ўрин олган. Шоирнинг асарлари “Ойна”, “Вақт”, “Мулло Насриддин” каби вақтли матбуот саҳифаларида ҳам чоп этилган. Аваз инсон ва ҳаётни, севги ва садоқатни ўз ижодининг асоси қилиб олди.

Маърифатпарварлик ғояларини кенг тарғиб этиш Аваз Ўтар ижодига хос хусусиятлардан биридир. Бу унинг “Тил”,

“Мақтаб”, “Халқ”, “Фидоий халқим”, “Топар экан қачон” номли шеърда яққол кўринади. Мана унинг “Фидоий халқим” шеъри:

Фидоий халқим ўлсун танда жоним,
Бўлуб қурбон анча руҳи равоним,
Гар ўлсам дарбадар мазлумлар учун,
Булдур мақсади қалби нотавоним,
Мани солса фано йўлига даврон,
Юрур устимдан авлоди замоним.
На яхши ўйлаким маъқулу манзур,
Аваз, халқим учун тўкулса қоним.

Аваз Ўтар бир қатор асарларида ижтимоий тенгсизликни ва унинг кескинлашиб бораётганлигини ҳаққоний тасвирлайди. У оч-яланғоч аҳволга тушиб қолган халқ ҳаётини кўриб қаттиқ ачинади:

Йўқ жаҳон мулкида биздек ожизу бечора халқ,
Зулм тиғи бирла бўлган бағри юз минг пора халқ...
Эй Аваз, бўлмас шунингдек барҳо оввора халқ.

Чор Россиясининг биринчи жаҳон урушига қўшилиши хоразмликлар бошига ҳам янгидан-янги кулфатларни ёғдирди. Хивада 1917 йил апрел ойида халқ озодлик учун чоризм сиёсатиға қарши курашга отланди. Аваз Ўтар бу воқеаларға бағишлаб ўзининг “Хуррият” шеърини ёзди:

У элнинг орзу-умидларини ҳамма нарсадан юқори қўйди. Шоир кишиларға бахт-саодат, озодлик ҳақида ёниб куйлади. Шу боисдан бўлса керак, ўзининг девонига рамзий маънода “Саодат ул-иқбол” деб ном қўйди.

Хуш ул кўнглум, келар бир кун бахт боғидаги раъно,
Кўкаргай мавж уруб, қирларда лола бўлғуси пайдо.
Мани ёд этгай авлодим, мозоримни ўраб гулдин,
Ишпнчим шундадир бўлгай мозорим бир зиёратгоҳ.

Қобих онларда эркни куйладим, дўстлар, биродарлар,
Эзилган элга, бўлгай бу замон иқбол ёруқ даргоҳ.
Аваз, ўлган билан жисминг, қолурки ўчмагай номинг,
Ва кому истагингга гов бўлолмас бўлса-да Доро!

Ҳозир Аваз Ўтар ўзининг иккинчи умрини яшамоқда. Шоир юбилейлари ўтказилиб, китоблари қайта-қайта нашр этилмоқда, ғазаллари созандалар томонидан ашула қилиб айтилмоқда, ижодий мероси олимлар томонидан ўрганилмоқда.

Маърифат элчиси
АҲМАД ДОНИШ
(1827–1897)

XIX асрнинг ўрталарида яшаб ижод этган, илғор фикрлари билан машҳур шоир, мутафаккир, маърифатпарвар Аҳмад Дониш ёки Аҳмад Калла деб ном қозонган Аҳмад ибн Мир Носир ибн Юсуф ал-Ханафи ас-Сиддиқий ал-Бухорий 1827 йилда Бухоро шаҳрида туғилган.

Аҳмад Дониш мадрасада таълим олиш билан бирга мустақил равишда риёзиёт (математика), фалакиёт (астрономия), адабиёт, мусиқа, меъморчилик, тарих ва фалсафа билан шуғулланди, айниқса, шарқ шоирлари ва мутафаккирларининг асарларини кўп ўқиди ва ўрганди. У мумтоз адабиёт вакиллари қолдирган асарлардан ташқари, фалсафий, ижтимоий-сиёсий фанларни ўрганишга катта эътибор берди. Шу билан бирга Дониш малакали хаттот, меъмор ҳам эди. Шунинг учун XIX асрнинг 50 йилларида Бухоро амири Амир Насруллоҳ саройида хизмат қилди. 1870 йили сарой хизматидан кетди.

Аҳмад Дониш уч марта, яъни 1857, 1869 ва 1874 йилларда Бухоро элчилари таркибида Петербургда бўлиб, Оврўпо маданияти, илм-фан соҳасидаги ютуқлари билан яқиндан танишиш имкониятига эга бўлиши мутафаккир дунёқарашида катта бурилиш ясади ва ўз таассуротлари таъсирида Бухорода мавжуд тартибларни ислоҳ қилиш лойиҳасини олға сурди. Бу эса Амир Музаффариддин норозилигига сабабчи бўлди ва амир Аҳмад Донишни Ғўзорга қози этиб жўнатди. Дониш амир ўлимидан сўнг Бухорога қайтади ва 1897 йили вафот этади.

Аҳмад Дониш фалсафа, тарих, фалакиёт, риёзиёт, адабиёт, хаттотлик масалаларига бағишланган асарлар ёзган.

Аҳмад Дониш 1877 йили “Мажмуаи ҳикояти Аҳмад Калла” деб номланувчи асарида турли тарихий, адабий, фалсафий масалалар ҳақида фикр юритади. У тасаввуфга бағишланган рисола ёзган бўлиб, унда Улуғбек даври, Абдурахмон Жомий таълимоти, шиалар ва суннийларни муросага келтириш масалалари устида мулоҳаза юритилган. Шунингдек, рисолада ислом тарихи, ундаги турли йўналишларнинг келиб чиқиш сабаблари, Румий, Ғаззолий, Жомий, Бедил каби донишмандларнинг бу масалаларга муносабатлари хусусида ҳам фикрлар берилган.

Аҳмад Дониш ижтимоий илмлар соҳасида Марказий Осиёнинг ўтмиш тарихи, фани, адабиёти, давлатчилиги, дини каби масалаларга оид ҳамда ўзига хос мазмунга эга бўлган шеърӣ асарлар яратиш билан бирга табиий илмлар, хусусан астрономия, космология муаммолари устида ҳам муттасил тадқиқотлар олиб борган ва бу соҳада қатор асарлар ёзиб қолдирган. Аҳмад Донишнинг “Мунозир ал-Кавокиб” (Юлдузларни кузатиш) деган асари махсус фалакиёт илмининг муҳим масаласига бағишланган.

“Рисолаи дар илми курра” (“Глобус ҳақида рисола”)сида глобуснинг вазифаси ва унинг илм учун аҳамияти, ундан амалий фойдаланиш ҳақида гап боради.

“Изтиғрожи бул ва арзи балат” (“Жойларнинг узунлиги ва энини ўлчаш”) асарида жойларнинг ўрнини ўлчаб чиқариш, осмон меридианини соатларда белгилаш масалалари ҳақида мулоҳаза юритилади.

Унинг “Рисолаи мухтасаре аз тарихи салтанати хонадони манғития” асари Бухоро хонлигидаги Манғит сулолаларининг ҳокимияти тарихига бағишланган.

Аҳмад Донишнинг энг муҳим асари “Наводир ул-вақое” бўлиб, унда олим ўзининг турли масалаларга муносабатини ифодалаган.

Аҳмад Донишнинг ҳар иккала асарида ҳам ижтимоий тараққиётга ғов бўлиб қолган феодали ижтимоий-сиёсий тузум, тартиб ва муносабатларини танқид остига олганлиги кўриниб туради. Бухоро хонлигини Оврўпо мамлакатлари, хусусан Русия

билан таққослаб, Дониш ўз ватани иқтисодий ва маданий жиҳатдан орқада қолганлигини кўрсатиб беради ва бу қолюқликдан чиқиш учун ижтимоий-сиёсий тузумда ислоҳотлар қилиш зарурлигини уқтиради.

Аҳмад Дониш ўз ватанини қолюқликдан чиқариш йўллари тинмай излади. У Шарқ мутафаккирлари таълимотини ўрганиш билан бир қаторда ғарбда тарқалган ижтимоий-сиёсий таълимотлар билан ҳам қизикди. Гарчи бу таълимотларни Дониш қабул қилмаган бўлса-да, унинг буларга нисбатан бўлган муносабати мутафаккирнинг тадқиқотлари ва ижтимоий-сиёсий орзулари кенг ва ҳар томонлама эканлигидан далолат беради.

Аҳмад Донишнинг ижтимоий ғоялари ўз даври учун муҳим аҳамиятга эга эди.

Миллат қалбининг кўзгуси

БЕРДАҚ
(1827–1900)

Бердақ қорақалпоқ халқининг машхур демократ шоири бўлиб, XIX асрда яшаб ижод этди. Шоирнинг асл исми Бердимурод Қарғабой ўғли, Бердақ унинг тахаллусидир. Унинг таржимаи ҳоли тўғрисидаги маълумотлар кам сақланиб қолган.

Бердақ Орол денгизининг жанубида жойлашган Мўйноқ туманининг Оққалъа деган жойида дунёга келган. У ўн ёшлигидаёқ отаси Қарғабой Бўронбой ўғли ва онасидан айрилгач, амакиси Кўчқорбойнинг қўлида тарбия кўра бошлайди.

Бердақ ўн ёшидан шеър ёзишни машқ қила боради. Халқ кўшиқлари, турли афсоналар, эртақлар, мақол ва маталлар, достонлар билан танишиш, машхур шоирларнинг шеърларидан баҳраманд бўлиш мутафаккир бадий ижодининг камолга етиб шаклланишида муҳим аҳамият касб этди. У шеърларига ўзи куй басталаб куйлай бошлади.

Бердақ Марказий Осиёнинг йирик шаҳарларига саёҳат қилди. Урганч ва Бухорони зиёрат қилиб, қадимий ёдгорликлар билан танишди. У Алишер Навоий, Фузулий ва Махтумқули ижодларини чуқур ўрганиб, шеърларини мутолаа қилди. Бердақ

шеърларининг аксарияти камбагал, бева-бечораларнинг аянчли ҳаёти, уларнинг оғир меҳнати, бой-зодагонларнинг уларга нисбатан қилган шафқатсизлиги, зўравонлиги ва адолатсизлигига бағишланган. Унинг шеър ва дostonлари халқ оммасининг турмушини холисона ва ҳаққоний тасвирлаб бериш билан ажралиб туради. Айниқса, Хива хонлиги ва Чор Россияси ҳукмронлиги даврида оддий халққа нисбатан ўтказилган зулм-зўрликлар шоирнинг бир қатор шеърларида очиқ тасвирлаб берилган.

Бердақ ўзининг “Солиқ”, “Бўлган эмас”, “Бу йил” каби шеърларида хон ва бекларнинг олиб бораётган сиёсатини қоралайди, уларнинг меҳнаткаш халққа ўтказаетган зулмини, шафқатсизлигини тасвирлайди.

Бердақ ўзи яшаётган феодал тузумни, унинг тартибларини танқид остига олади. Бундай тузумда адолатсизлик, ҳақсизлик, таъмагирлик ва бошқа иллатлар ҳукм сурганини қайд этади.

Шоир золимлардан зорланиб бундай дейди:

Золимлар тингламас фақирнинг зорин,
Улар ўйлар ўз фойдасин, ўз қорнин,
Ҳеч қачон золимлар қўлдаги борин
Эп кўрмаслар, бор бўлса-да, халқ учун.

Шоирнинг “Омонгелди”, “Халқ учун”, “Айдосбий”, “Яхшироқ”, “Бўлган эмас”, “Ерназарбий” асарларида қорақалпоқ халқининг хонлар зулмига қарши қаҳрамонона кураши, миллий-озодлик ҳаракати акс эттирилган.

У “Ахмоқ подшо” дostonида айрим бойлар ва амалдорларнинг жабр-зулми охириги нуқтасига бориб тақалгандан сўнг сабр-тоқати тугаган халқ ўз ихтиёри билан уларга қарши бош кўтаради, дейди.

Бердақ ижодий меросида ахлоқ, хулқ-одоб, нафосат ва гўзаллик масалалари муҳим ўринни эгаллайди. У “Изладим”, “Халқ учун”, “Яхшироқ”, “Менга керак” каби шеърларида кишиларнинг ҳалол меҳнатини улуғлайди. Бердақ худди Навоий каби одамларни ахлоқ-одобига қараб, уларни иккига: яхши ва ёмонга бўлади. Яхши одам деганда, у бутун инсоний фазилатларни ўзида тўплаган доно, ақлли, билимдон, ўзгаларга

ёрдам берувчи, феъл-атвори гўзал кишиларни кўз олдига келтиради: Ёмон одам эса, Бердақнинг назарида, халқнинг офатишир, у халқнинг ҳам, оға-инининг ҳам қадрига етмайди.

Бердақ кўп шеърларида болаларни тарбиялаш, катталарни ҳурмат қилиш, ёш авлодга ватанпарварлик, ўз халқига муҳаббат, халқлар ўртасида дўстлик ва биродарлик ғояларини сингдиришга интилди.

Бердақнинг юксак инсонпарварлик руҳи билан суғорилган адабий, ижтимоий-сиёсий ва фалсафий ғоялари ҳозирги мустақиллик шароитида ҳам ўз тарбиявий аҳамиятини сақлаб қолимоқда.

Ҳажв устаси
МУҚИМИЙ
(1850–1903)

XIX асрнинг сўнги чораги ва XX аср бошларидаги ўзбек миллий адабиётининг энг йирик намояндаси Муҳаммад Аминхўжа – Муқимийдир.

Муқимий 1850 йилда Кўқоннинг Бегвачча маҳалласида Мирзахўжа Мирфозил ўғли оиласида туғилган. Новвойлик билан оила тебратувчи Мирзахўжа фарзандининг хат-савод чиқаришига жиддий эътибор берди.

Муҳаммад маҳалла мактаби ва “Ҳоким ойим” мадрасасида таълим олгач, 1872-73 йилларда Бухорога бориб, “Меҳтар ойим” мадрасасида таҳсилни давом эттиради. 1876 йилда уни битириб Кўқонга қайтади, оила куради.

Мадрасани тамомлаб қайтгач, у аввалига Кўқон ер ўлчаш маҳкамасида, шаҳарнинг гарби-шимолидаги Сирдарё ёқасида жойлашган Оқжар паромидида паттачи бўлиб ишлаган.

80-йиллар бошларида у Кўқонга қайтади ва Бегвачча маҳалласидаги Ҳазрат мадрасасига кўчиб чиқади ва умрининг охирига қадар муҳтожликда ҳаёт кечиради.

Марказий Осиё, шу жумладан, Ўзбекистон чор Россиясининг мустамлакасига айлантирилган шароитда қалам тебратган Муҳаммад Аминхўжа ижоди чин маънода халқчилдир. У эзилган меҳнаткаш омма, бечора косибу ҳунармандлар ва хонавайрон қишлоқ деҳқонларининг оташин куйчиси бўлиб

майдонга чиқди. Унинг асарларида инсоний ишқ-муҳаббат улугланади, иймон-эътиқод, ҳалоллик, сахийлик, покдомонлик, элпарварлик, дўстлик, она табиат гўзалликларидан завқланиш, шу билан бирга ҳаёт азоб-уқубатлари ишонарли лавҳаларда жуда таъсирчан ифодаланган.

Муқимий ўтган асрнинг 90-йилларига келиб адабиётдаги кучли танқидий-сатирик йўналишнинг етакчисига айланди.

Шоир 1887-88 йилларда биринчи, 1892 йил бошларида эса икки марта Тошкентта сафар қилади. 1891 йил, шунингдек 1903-1907 йилларда Тошкентда чиқарилган “Туркистон вилоятининг газети”да унинг бир неча шеърлари босиб чиқарилади.

1903 йил 25 майда Муқимий сариқ касалига гирифтор бўлиб, бу оламдан кўз юмади.

Муқимий қолдирган адабий мероснинг катта бир қисмини жозибадор ғазаллар, дилқаш мухаммаслар ташкил этади. Шоир лирикасидан Лутфий, Навоий, Бобур, Машраб, Амирий каби шоирларнинг ижодидан самарали фойдаланганлигини ҳам кўриш мумкин.

Мана шоирнинг ҳаёт лаззатларидан, дўсту улфат суҳбатларини, она табиат гўзалликларини тараннум этувчи мисралари:

**Навбаҳор очилди гуллар, сабза бўлди боғлар,
Суҳбат айлайлик келинлар, жўралар, ўртоғлар!**

Муқимий адабиётимиз тарихидаги энг кўп мураббаъ ёзган шоирлардан бири бўлиб, унинг ривожига жиддий таъсир кўрсатди. Шоир мураббаъларининг барчаси, ишқ-муҳаббат мавзуини ташкил этади. “Эй чехраси тобоним”, “Бир сўрмадинг, эй дилрабо, на бўлди?”, “Эмди сендек, жоно, жонон қайдадур!”, “Тоқим жоно, жилва бунёд айладинг” шеърлари шулар жумласидандир.

Муқимий лирик шоир сифатида қанчалик машҳур бўлган бўлса, кучли сатирик сифатида ҳам халқ орасида шунчалик катта шухрат қозонган. Шоир “Танобчилар” сатираси ҳамда “Ҳаналак қишлоғи ҳақида” ҳажвий мухаммаси билан ҳам машҳурдир.

Муқимий ҳажвиётида меҳнаткаш омма, хунармандларнинг оғир иқтисодий аҳволи, мустамлака зулми остидаги шаҳар-қишлоқларнинг вайронага айланиши, ночор шахс тақдири етакчи ўринни эгаллайди. Унинг қатор ҳажвияларини шу йўналишнинг етук намуналари сирасига қўшиш мумкин. “Воқеаи кўр Ашурбой ҳожи”, “Московчи бой” каби ҳажвиялари шулар сирасига киради.

“Воқеаи кўр Ашурбой ҳожи” ҳажвиясида Ашурбой Ҳожининг оғир жинояти ҳақидаги ҳажвиядан шоирнинг жиддий сиёсий умумлаштирувчи хулосаси диққатга сазовор:

Ҳақорат қилинган кишилар қолиб,
Топиб бой сўзи мунда зўр эътибор.
Қачон камбағалнинг сўзи ўтар?
Агар бўлса ақчанг – сўзинг зулфиқор.

Шоир меросидаги “Сайлов” “Вексель”, “Дар мазаммати замона”, “Уруғ”, “Ляхтин”, “Додҳоҳим”, “Асрорқул”, “Тўй” каби ҳажвиялар муаллифнинг замонадаги жиддий ижтимоий мавзуларни танқидий руҳда таҳлил этиш масаласига катта эътибор берганлигини тасдиқлайди.

Муқимий “Саёҳатнома” номли асар ҳам ёзган. Мазкур асар тўрт қисмдан иборат бўлиб, у сафар ҳисоботи ёки тор шахсий кечинмалари мажмуаси бўлиб қолмай, балки ўша мустамлака тузуми ва ижтимоий ҳаётнинг қатор муҳим муаммоларини танқидий назар билан таҳлил қилган.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Муқимий ижоди ўзбек адабиётининг ажойиб намуналарини ўзида акс эттирган бўлиб, халқимиз бадиий солномаларида муҳим ўрин тутди.

Демократ маърифатчи
ЗОКИРЖОН ФУРҚАТ
(1858–1909)

XIX аср иккинчи ярми ва XX аср бошларидаги ўзбек халқчил адабиётининг йирик намояндаси, маърифатпарвари, лирик шоири, оташин публицисти Зокиржон Фурқат Кўқон шаҳрида Мулло Холмуҳаммад оиласида дунёга келган. Бўлажак шоирнинг отаси замонасининг илғор фикрли вакиллари

бири эди. Мулло Зокиржон маҳалласидаги мактабда таҳсил кўради, айнаи замонда отаси ёрдамида мустақил мутолаа орқали ўзбек ва форс адабиётининг буюк намояндалари меросини, айниқса Алишер Навоий ижодини чуқур ўрганadi.

Хушнавис котиблар ва мударрислардан хаттотлик санъати ва араб тилидан сабоқлар олган Зокиржон 1873 йилда мадрасага киради. 1875-76 йилларда Қўқон хонлигида юз берган қонли, сиёсий воқеалар муносабати билан мадраса ёпилгач, яна мустақил мутолаа ва ижодий иш билан банд бўлади. Янги Марғилонда савдо ишлари билан шуғулланади, мирзолик қилади. Бундай ижтимоий фаолият Зокиржонни оддий халқ ҳаёти, турмуш тарзи билан таништиришга кенг йўл очиб беради.

80-йиллар бошларида Қўқонга қайтиб, оила қуради ва асосан ижодий иш билан шуғулланади. Муқимий ва Муҳий етакчи бўлган Завқий, Нодим, Нисбат, Муҳаййир каби ижодкорлар давраси билан бевосита мулоқотда бўлади. Бу йирик ижодкорлар ичида Фурқатнинг ижоди шакллана боради.

Фурқатнинг Қўқондаги ижоди мавзу, мазмун ва шаклининг ранг-баранглиги жиҳатидан диққатга сазовор. У мумтоз шеърятимиз анъаналари руҳида кўплаб ишқий ғазаллар, мухаммаслар, Навоий асарларига гўзал назира ва тақлидлар яратди. Унинг “Бўлди” радибли мухаммасида мавжуд мустамлака тузумининг иллатлари, тобора кенг қулоч отаётган мустамлакачилик муносабатларнинг салбий оқибатлари бадий ифодасини топган.

Қўқон хонлигининг узил-кесил тугатилиши даврида Фурқат “Ҳаммоми хаёл” рисоласини яратади, “Чор дарвеш” ҳикоятини форс тилидан таржима қилади. “Нух манзар” номли шеърый китоб яратади.

Фурқат 1889 йили Тошкент сафарига чиқиб, Қўқон орқали Хўжандга келади. Бу қадимий шаҳарда Тошхўжа Асирий бошлиқ маҳаллий ижодкорлар, адабиёт мухлислари билан қатор учрашувлар, мушоиралар уюштиради, у айнаи замонда шаҳар аҳолисининг яшаш шароити, кундалик ҳаёти, расм-русумлари билан яқиндан танишади.

1889 йилнинг июни ўрталарида у Тошкентга келиб, Қўқалдош мадрасаси ҳужраларидан бирига жойлашади ва бу ерда

ҳам ижодкор аҳли билан мулоқотда бўлади.

Фурқат ҳаётининг Тошкент даври унинг дунёқараши такомилда катта аҳамият касб этди. Бу ерда шоирнинг ижодий, илмий ва ижтимоий фаолияти тез ривожланди. У илғор ғояларнинг тарғиботида газетадан унумли фойдаланиш мумкинлигини яхши тушунди ва 1890 йили “Туркистон вилоятининг газети” ҳайъатига ишга жойлашди.

1890 йилнинг май, июл ва сентябр ойларида “Илм хосияти”, “АКТ мажлиси хусусида”, “Тошкент шаҳрида бўлгон нағма базми хусусида”, шунингдек, уч қисмдан иборат “Виставка хусусида” каби асарлари шу газета саҳифаларида босилиб чиқди.

Фурқат ўз шеърларида ватандошларини замонавий билимларни пухта эгаллашга ва илғор халқлар қаторидан ўрин олишга даъват этади:

Жаҳон басту кушоди - илм бирла!
Надур дилни муроди - илм бирла!
Кўнгулларни сурури - илмдандур!
Кўрар кўзларни нури - илмдандур!
Керак ҳар илмдан бўлмак хабардор!
Бўлур ҳар қайси ўз вақтида даркор!

Фурқат газетада публицист сифатида фаолият кўрсатди. Мазкур газетада ўзининг мақолаларини эълон қилди. Жумладан, 1891 йилнинг январ-июн ойларида “Ҳўқондлик шоир Зокиржон Фурқатнинг аҳволоти. Ўзи ёзғони” номли каттагина насрий асари нашр этила бошланди.

Фурқатнинг Тошкентдаги фаолияти узоққа чўзилмади. У 1891 йил майида Самарқандга жўнайди, шаҳар фозилларидан Мирзо Бухорий ҳовлисида яшаб, қадимий обидалар билан танишади, сўнгра Бухорога ўтади. Июл ойи охирида эса чет эл саёҳатига чиқиб, Марв, Ашхобод, Боку, Ботуми орқали ноябр ойида Истамбулга боради. Фурқат Истамбулдан Булгория ва Юнонистонга қисқа муддатли саёҳат уюштириб, Болқон Ярим оролининг қатор шаҳарларида бўлади.

Фурқат 1892 йил мартада Истамбулдан ўрта ер денгизи орқали Арабистонга ўтиб, Маккада ҳаж зиёратини бажо айлаб.

Жидда, Мадина шаҳарларида бўлади. Худди шу зиёрат муносабати билан унинг “Ҳажнома” асари майдонга келади. Маккадан Бомбейга келиб, Ҳиндистоннинг қатор қишлоқ – шаҳарларига саёҳатлар уюштиради.

Фурқат 1893 йили мартида Кашмир – Тибет орқали уйғур ўлкасига келади ва умрининг охиригача Ёркентда яшаб қолади. У Ёркентда доривор ўсимликлар билан савдо қилувчи кичик дўкон очади. Асосан эса ижодий иш ва хаттотлик билан шуғулланади. Умрининг охирида чет эл саёҳатида юрган кезлари бошлаган “Саёҳатнома” асарини тугатади. Шу билан бирга “Масарратнома”, “Қасида” асарлари, шунингдек бир қанча маснавийлар ёзиб қолдирган.

Зокиржон Фурқат 1909 йилда оғир касалликдан сўнг вафот этади. Унинг жасади Ёркентнинг Донгдор маҳалласидаги қабристонга қўйилган, халқ орасида зиёратгоҳга айланган.

Фурқат ўзининг мазмунли ҳаёти ва бадиий баркамол лирикаси билан XIX аср охири XX аср бошларидаги маърифат ривожига улкан ҳисса қўшди.

Жадид адабиёти асосчиси
МАҲМУДХҲҲА БЕҲБУДИЙ
(1875–1919)

XX аср бўсағасидаги Туркистон ижтимоий-сиёсий ҳаракатчилигининг энг йирик намояндаси Маҳмудхўжа Беҳбудий 1875 йилнинг 19 январида Самарқанд яқинидаги Бахшитепа қишлоғида, руҳоний оиласида дунёга келган.

1894 йилда отаси Беҳбудхўжа вафот этгандан сўнг, ёш Маҳмудхўжа тоғаси қози Муҳаммад Сиддиқ тарбияси ва қарамоғида ўсиб вояга етади. Кичик тоғаси Мулла Одилдан араб сарфу наҳвини ўрганади. 18 ёшида қозихонада мирзолик қила бошлайди. Ўз устида кунт билан ишлаб, қози, муфти даражасигача кўтарилади. Ёш Маҳмудхўжа дунёқарашининг шаклланишида Русия жадидчилик ҳаракатининг асосчиси Исмоилбек Гаспринскийнинг хизмати катта бўлган.

1899–1900 йилларда Беҳбудий сафарга боради. Сафар янги мактаб ҳақидаги қарашларини мустақкамлайди. Унинг ташаббуси ва ғайрати билан 1903 йилда Самарқанд атрофидаги

Ҳалвойи, Ражабамин қишлоқларида янги мактаблар ташкил этилади. Адиб бу мактаблар учун дарсликлар тузишга киришади. У “Рисолаи асбоби савод”, “Рисолаи жуғрофияи умроқий”, “Рисолаи жуғрофияи Русий”, “Китобат ул-атфол”, “Амалиёти ислом”, “Тарихи ислом” каби китобларини ёзади.

1903–1904 йилларда Москва, Петербургда боради, 1907 йилда Қозон, Уфа, Нижний Новгородда бўлади. Булар саёҳат эмас, хизмат сафари эди. Масалан: Нижний Новгородда 1907 йилнинг 23 августида русия мусулмонларининг турмуш ва маданияти муаммоларига бағишланган курултой чақирилади. Беҳбудий Туркистонликлар гуруҳини бошқаради ва катта нутқ сўзлайди.

Беҳбудий драматургия соҳасида қалам тебратиб, “Падаркуш ёки ўқимаган боланинг аҳволи” номли биринчи драмасини ёзади. Бу драма 1913 йилда босилиб чиқади.

“Падаркуш” – ўзбек драмачилигининг ҳамма яқдил эътироф этган биринчи намунасидир. Мазкур драма ўз даврида ўзбек драматургиясини бошлаб берган биринчи асар сифатида баҳоланган.

1914 йилда “Падаркуш” дастлаб Самарқандда, сўнг Тошкентда сахнага қўйилди. Авлонийнинг “Турон” труппаси Колизейда ўз фаолиятини мана шу “Падаркуш” билан бошлади. Ундаги бош ролни Авлонийнинг ўзи ўйнади. Туркистонда инқилоб йилларида ҳам мазкур асар сахнадан тушмади.

1913 йилдан Беҳбудий матбуот ишлари билан шуғулланиб, апрел ойидан “Самарқанд” газетасини чиқара бошлаган. Мазкур газета 45–сонидан кейин моддий танқислик туфайли тўхтаган. Сўнг Беҳбудий “Ойна” журналинини чиқара бошлайди.

Умуман, Беҳбудий публицист сифатида ҳам фаолият кўрсатди. Унинг бир қанча мақолалари “Ойна” газетаси саҳифаларида берилиб борилди. Айниқса, Беҳбудийнинг 1906 йил 10 октябрда “Хуршид” газетасида босилган “Хайрул умури авсотуҳо” мақоласи диққатга сазовордир.

Беҳбудий ўзининг миллат ва ватан, жамият ва ахлоқ ҳақидаги фикрларини кўпроқ мақола ва чиқишларида ифода этди.

Ватан тақдири кун тартибига қўйилган 1917 йилнинг 16–23 апрелида Беҳбудий Тошкентда бўлиб ўтган Туркистон

муслмонларининг 150 вакили иштирок этган курултойда нутқ сўзлади. Шу йилнинг 26 ноябрида Қўқонда ўлка муслмонларининг IV фавқулодда курултойи иш бошлади. 27 ноябрга ўтар кечаси “Туркистон мухторияти” эълон қилинди. Бу мустамлакадан мустақиллик томон қўйилган жиддий ва жасоратли қадам эди. Бироқ у Советлар томонидан хоинона бостирилди, 19-20 феврал кунлари шаҳар тўпга тутилди. 10 минг туркистонлик ўлдирилди, 180 қишлоққа ўт қўйилди.

Беҳбудий Самарқандга қайтади, 1919 йилнинг 25 мартида йўлга чиққан Беҳбудийни Шаҳрисабзда қўлга оладилар ва Қаршидаги зиндонга ташлайдилар. Бир неча кундан сўнг Қарши беги Тоғайбекнинг буйруғи билан зиндон яқинидаги “подшолик чорбоғи”да ўлдирилади.

Туркистон жадидларининг тан олинган раҳнамоси, мустақил жумхурият ғоясининг яловбардори, янги мактаб ғоясининг назарийчиси ва амалиётчиси, ўзбек драматургиясини бошлаб берган биринчи драматург, театрчи, ношир, журналист Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг ҳаёти шу тарзда ўтди. Унинг ҳаёти ва ижоди ҳозирги кунда олимлар томонидан ўрганилмоқда. Шу кунларда мактаблар, кутубхоналар, кўчалар, дам олиш масканлари Беҳбудий номига қўйилган.

Икки халқ адиби
САДРИДДИН АЙНИЙ
(1878–1954)

XIX асрнинг сўнгги чорагида туғилиб, XX асрнинг ўрталарига қадар яшаб ижод этган Садриддин Айний ўзбек ва тожик адабиётлари тараққиётига муайян ҳисса қўшган икки тилли ёзувчидир.

Садриддин Айний 1878 йили Бухоро вилоятининг Фиждувон туманига қарашли Соктаре қишлоғида туғилди. Бошланғич таълимни ўз отасидан олади. Ўн бир ёшида онасидан етим қолади. 1890-1899 йилларда Бухородаги мадрасаларда таҳсил кўриб, ўз даврига яраша пухта билим эгаллади. Калькутта, Боғчасарой, Уфа, Оренбург, Қозон сингари шаҳарларда нашр этилган газета ва журналлар билан танишиш, айниқса, Фитратнинг Туркияда босилиб, Бухорога

яширин равишда юборилган — “Мунозара”, “Сайёҳ ҳинд қиссаси” сингари асарларини мутолаа этиш бўлажак ёзувчининг дунёқарашида муҳим ўзгаришларни вужудга келтирди.

У амирлик тузумига қарши чиқади ва ана шу тарзда ёш бухороликлар ҳаракатига келиб қўшилади ҳамда ўзбек жадид адабиётининг ёрқин намояндаларидан бирига айланади. Шу аснода малака ҳосил қилган Садриддин Айний дўсти Мирза Абдувоҳид билан бирга унинг ҳовлисида мактаб очади. 1909 йилда эса “Тазҳиб ус-сибиён” (“Болалар тарбияси”) деган ўқиш китобини яратади. Ёш муаллимнинг бу дастлабки педагогик ишлари ўша давр учун катта воқеа бўлгани сабабли қаттиқ қаршиликка учрайди.

1917 йил феврал инқилобидан сўнг эса Садриддин Айний фаол ижтимоий ҳаракатдан узоқлашганига қарамай, амир томонидан етмиш беш таёқлик жазога ҳукм қилинади.

Садриддин Айнийнинг бадиий ижодга қизиқиши талабалик йилларида бошланган. У дастлаб, Сифлий (Паст), Муҳтожий ва Жунуний (Телба), ўн саккиз ёшида эса “Айний” тахаллуси билан ижод қила бошлади.

Садриддин Айнийнинг 1917 йилга қадар яратган асарлари у қадар кўп эмас. У гарчанд инқилобга қадар бўлган даврда “Ойна”, “Улуғ Туркистон”, “Ал-ислоҳ”, “Хуррият”, “Садои Туркистон”, “Тараққий” сингари газета ва журналларда ўз шеърлари ва мақолалари билан ёш ижодкор сифатида қатнашди.

1896-1904 йилларда “Гули сурх”, “Базм” сингари катта мазмундан холи шеърларни ёзган бўлса, кейинроқ яратган “Ёшларга мурожаат”, “Ҳасрат”, “На ўлди. ё раб!”, “Мозий ва ҳол”, “Ёрни яна сотманг” сингари шеърларида жадид адабиётининг нафаси уфуриб туради. “Устоз Исмоилбек жаноблари” деган марсияда эса Садриддин Айний жадидчилик ҳаракатининг отаси Исмоил Гаспирали вафоти муносабати билан мусулмон Шарқи ўзининг буюк раҳнамоларидан маҳрум бўлганини айтади.

1915 йилда форс-тожик тилида “Бухорои шариф” ўзбек тилида “Турон” газеталарини нашр этишнинг ташаббускорларидан бири бўлди.

Хуллас, Садриддин Айний бу даврдаги ижоди ва ташкилотчилик фаолияти билан ўзбек жадидчилик ҳаракати

ва жадид адабиётининг шаклланишида муҳим аҳамиятга молик ишларни амалга оширди. Унинг бу борадаги хизматлари Садриддин Айний ижодий фаолиятининг мунаввар саҳифаларидан бирини ташкил этади.

С. Айний ўзбек ва тожик адабиёт наср устаси сифатида маълумдир. Унинг “Бухоро жаллодлари қиссаси”, “Куллар” романи, “Судхўрнинг ўлими” сатирик асари китобхонларнинг сеvimли китобларидан бўлиб, уларда Бухоро амирлиги тарихи бадийи солномаси акс эттирилган.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида Айнийнинг ватанпарварлик мавзуида “Муқанна кўзғолони”, “Темур Малик” асарлари чоп этилган. Адибнинг “Эсдаликлар” эпик мемуар тарихий асари Ўзбекистонда XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср биринчи ярми ижтимоий ҳаёти ҳақида ёрқин реал маълумотлар бериши билан қимматлидир.

Айний – академик олим ўзбек ва тожик адабиёти тарихи бўйича катта илмий тадқиқот ишлари олиб борди. Рудакий, Саъдий, Ибн Сино, Васфий, Бедил, Навоий, Аҳмад Дониш каби улуғ сиймолар ҳаёти ва ижодини таҳлил қилди.

С. Айний 1954 йилнинг 15 июлида Душанбе шаҳрида вафот этган.

Серқирра истеъдод
АБДУРАУФ ФИТРАТ
(1884–1938)

XIX аср ўзбек адабиёти, ўзбек фани ва маданиятининг йирик вакили Фитратдир. У қомусий билимга эга олим, адабиёт назариячиси, ўткир тилшунос, бетакрор драматург ва шоир, жанговар публицист, ношир ва журналист, истеъдодли давлат ва жамоат арбоби эди.

Абдурауф Фитрат 1884 йилда Бухорода туғилди. Фитрат – Абдурауфнинг тахаллуси бўлиб, “туғма истеъдод” маъносини беради. У форс ва ўзбек тилларини мукамал билиш билан бирга араб тилини ҳам чуқур эгаллаб, шаҳарда, юртда юз бераётган ижтимоий-сиёсий воқеаларга, айниқса, жадидчилик ҳаракатларига қизиқиб қаради.

Жадидлар маслаҳати ва ёрдами билан бир гуруҳ ёшлар,

жумладан, Фитрат Истамбулга ўқишга юборилади. У 1909-1913 йилларда Туркияда таҳсил олди.

Фитрат адабиётнинг ҳамма жанрларида қалам тебратди. У 1910 йилда Истамбулда “Сайҳа” (“Бонг”), форс тилида шеърлар тўпламини бостирди. 1912 йилда яна Истамбулда “Ҳинд сайёҳининг қиссаси”ни форс тилида нашр эттирди.

Фитрат Туркиядан қайтгач, Бухоро, Самарқандда жадидчилар билан биргаликда қизгин иш олиб боради. 1917 йил феврал инқилобидан кейин ёш бухороликларнинг инқилобий партияси тузилди. Марказий кўмита аъзолари орасида Фитрат саркотиб сифатида ва Файзулла Хўжаев аъзо сифатида иштирок этишди.

Фитрат матбуот орқали ҳам ўз ғояларини тарғиб этишга интилди. 1917 йилда Самарқанддаги “Хуррият” газетасига муҳаррирлик қилди.

1917 йилда Кўқон мухторияти тузилганда Фитрат Самарқандда эди. Шу ердан унга аъзо қилиб сайланди.

Фитрат 1921 йилда Бухорога келиб давлат ишларида фаол иштирок этди. 1923 йилда Фитрат Москвага кетишга мажбур бўлади. У ерда Шарқ тиллари институтида илмий ходим бўлиб ишлади. 1924 йили унга профессорлик унвони берилади.

Фитрат Москвадан қайтиб келгач, Бухоро, Самарқанд, Тошкент университетларида дарс берди, Ўзбекистон Давлат илмий-тадқиқот институтида, Тил ва адабиёт институтида, Ўзбекистон Фанлар кўмитасида ишлади. Бу йиллари у шеърлар, пьесалар билан бирга ниҳоятда кўп ва теран илмий асарлар ёзди. Аммо Фитратнинг миллатпарварлиги большевиклар ва Шўро ҳукумати раҳбарларига ёқмас эди. Уни Абдулла Қодирий, Чўлпон, Боту, Усмон Носирлар билан биргаликда аксилинқилобчи, миллатчи, “халқ душмани” деб айблашди ва 1937 йил 23 апрелда ҳибсга олишди. У 1938 йил 4 октябрда Абдулла Қодирий, Чўлпонлар билан бирга ваҳшийларча отиб ташланди. 1957 йилда Собиқ Иттифоқ Олий судининг ҳарбий коллегияси Фитратни оқлади.

Фитрат кўп қиррали ва сермаҳсул ижодкор эди.

1920 йилда Фитрат “Чин севиш” ва ундан уч йил кейин “Ҳинд ихтилолчилари” фожиасини ёзади. Бунда инглиз

босқинчиларидан Ҳиндистонни озод қилишга киришган ёшларнинг жасорати кўрсатилади.

У 1924 йили “Абулфайзхон” трагедиясини ёзади. Шунингдек, Фитрат диний мавзуда илмий рисола, пьесалар, ҳикоялар яратди. “Қиёмат”, “Шайтоннинг тангрига исёни”, “Рузалар”, “Меърож”, “Зайнабнинг имони”, “Оқ мазор”, “Қийшиқ эшон”, “Зайд ва Зайнаб” каби асарлари шулар жумласидандир.

Фитрат зўр адабиётшунос, кучли назариячи ва ўткир тилшунос. Унинг 1924–30 йилларда “Ўзбек тили грамматикаси”, “Тоҷик тили грамматикаси” ва тил ҳақидаги ўнлаб мақолалари босилиб чиқди. “Адабиёт қондалари”, “Аруз ҳақида” китоблари ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Унинг “Эски ўзбек адабиёти намуналари”, “XVI асрдан сўнгги ўзбек адабиётига умумий бир қараш”, “Чигатой адабиёти” каби йирик тадқиқотлари, Умар Ҳайём, Фирдавсий, Яссавий, Навоий, Муҳаммад Солиҳ, Бедил, Машраб, Турди, Фурқат, Муқимий, Нодира тўғрисидаги китоб ва мақолалари шу давр ўзбек адабиётшунослигида бир давр бўлиб тарихга кирди.

Улкан маърифатпарвар олим ва шоир Фитратнинг илмий мероси ҳозирги кунда олимлар томонидан ўрганилмоқда, асарлари чоп этилиб, халққа етказилмоқда.

Янги адабиёт дарғаси
ҲАМЗА ҲАКИМЗОДА НИЁЗИЙ
(1889–1929)

XIX аср охири XX аср бошидаги ўзбек маданиятининг йирик намояндаларидан бири, фаол маърифатпарвар шоир, ўқитувчи, жамоат арбоби Ҳамза Ҳақимзода Ниёзийдир.

Ҳамза 1889 йилда Қўқонда табиб оиласида туғилди. Отаси маърифатли, илғор зиёли эди. Ҳамза эски мактабда, рус-тузем мактабида ва мадрасада ўқиди, форс, араб ва рус тилларини ўрганди. Шу билан мумтоз адабиёт вакиллари Фузулий, Навоий, Ҳофиз каби шоирлардан ташқари Фурқат, Муқимий асарларини ўқиди. 1905 йилдан бошлаб “Ниҳон” тахаллуси билан шеърлар ёза бошлади ва 25 ёшдаёқ “Девон” тузди. У Шарқ шеъриятига хос муҳаббат, диний мавзу билан бирга маърифатга чақириш ғояларини ўз шеърларида илгари сурди.

Ҳамза ўзининг педагогик фаолиятини 1910 йилда Тошкентда Қошғар маҳалласида, 1911 йилда Қўқонда, 1914 йил Марғилонда ва яна Қўқонда ўтказди, мактаблар очиб, болаларни ўқитди. Ҳамза ўқитувчилик қилиш билан бирга дарсликлар ҳам ёзди. “Енгил адабиёт”, “Ўқиш китоби”, “Қироат китоби” каби дарсликлар яратди.

1913-1914 йилларда Ҳамза чет элларда Афғонистон, Ҳиндистон, Сурия, Туркия мамлакатларида, Маккада саёҳатда бўлди, у мамлакатлар ҳаётида рўй бераётган ўзгаришлар билан танишди. 1915-1917 йиллар давомида Ҳамза қатор асарлар яратиб, унда халқ ҳаёти, унинг орзу-интилишларини ифодалади. Ўзининг инсонпарварлик ғояларини халқ тили билан содда ва раван услубда баён этди, оммани илм-маърифатга чақирди, бидъатни қоралади. Унинг “Янги саодат” повести, “Гул” туркумидаги тўпламлари шу даврларда ёритилгандир.

1915-1916 йилларда “Ферузахоним”, “Илм ҳидояти”, “Лошман фожиаси” каби қатор драма ва комедиялар ёзиб, баъзиларини ўзи тузган “Ҳаваскор труппа”сида саҳналаштирди.

Ҳамзанинг 1917 йилга қадар бўлган фаолияти ва ижоди ўз даври маданий-маънавий ҳаёти, маърифатчилик ва жадидчилик таъсирида шаклланиб, унинг фаол иштирокчиси бўлганлиги, мустамлака зулмига қарши халқ орасида маърифат тарқатиш йўлида тинимсиз кураш олиб борганлигини кўрсатади.

У жадидларга эргашди ва жадидчиликнинг илғор вакиллари билан бирига айланди. Маълумки, жадидчиликка рус мустамлакачилари ҳам, реакцион бойлар ва мутаассиб руҳонийлар ҳам қарши турган. Шунинг учун Ҳамза ўз асарларида ана шуларга қарши кураш олиб борди.

Ҳамза шеърляти, хусусан, “Миллий ашулалар учун миллий шеърлар мажмуаси” унинг ижодидагина эмас, балки умуман XIX аср охири XX аср бошидаги ўзбек шеърлятида олға ташланган катта бир қадамдир. Тўпламдаги шеърларни содда тилда ва халқ қўшиқлари пардасида, усули, йўли ва оҳангида ёзади. Ҳамза Туркистон халқининг ҳаққоний аҳволини ўзининг “Туркистон қиссаси”да кўрсатиб беради. Унинг “Янги саодат” повести ҳам янгича насрий асарлар яратиш соҳасида қўйилган муҳим қадамдир. Унда ҳам маърифат, эркин-бахтли ҳаётга интилиш руҳи етакчилик қилади.

Ҳамза драмалари ўзбек адабиётига янгилик бўлиб кирди. “Заҳарли ҳаёт ёхуд ишқ қурбонлари”, “Истибод қурбонлари” (“Лошман фожиалари”), “Паранжи сирларидан бир лавҳа ёки яллагичлар иши” асарлари трагедия жанрларида ёзилгандир.

Ўзбек адабиётида ҳақиқий маънодаги комедия жанрининг туғилиши ва ривожини ҳам Ҳамза номи билан боғлиқ. Унинг “Майсаранинг иши” (“Бурунги қозилар ёки Майсаранинг иши”) асари билан ўзбек адабиётида комедия жанрига асос солинди.

1929 йили 18 мартда Шоҳимардонда фожиали ўлим уни ҳаётдан олиб кетди.

Ҳамзанинг маърифатпарварлик фаолияти Туркистонда XX асрнинг бошидаги умумий маънавий ўзгаришлар, илғор педагогик ва ижтимоий-фалсафий фикрлар, жадидчилик ҳаракати ривожига муҳим таъсир кўрсатди. У ўз ижоди билан ўзбек миллий адабиётининг тараққийси, ундаги реалистик йўналишнинг ривож топишида катта аҳамиятга эга бўлди. Ўз халқи, ватанининг фаровонлиги, маънавий ривожини йўлида улкан ишларни амалга оширди.

Шеърят юлдузи
АБДУЛҲАМИД ЧЎЛПОН
(1897–1939)

Абдулҳамид Сулаймон ўғли Юнусов 1897 йилда Андижонда савдогар оиласида туғилган. Эски мактабда ва мадрасада ўқиш билан бирга ўз устида мустақил ишлаб, Шарқ ва Фарб мумтоз адабиётини пухта ўрганган.

Чўлпон араб, форс, турк, рус тилларини яхши билган. Унинг адабий-ижодий фаолияти 1913 йилда бошланган. Дастлабки асарларида (“Қурбони жаҳолат”, “Доктор Муҳаммадиёр”) қолоқлик ва жаҳолатга қарши маърифатпарварлик ва халқпарварлик ғоялари тарғиб қилинган. Шоирнинг “Уйғониш” (1922), “Булоқлар” (1924), “Тонг сирлари” (1926), “Соз” (1935) тўпламлари ўзаро таққосланса, Чўлпон шеъриятидаги қарама-қаршиликларгина эмас, балки ижодий камолот ғоявий-бадиий фазилатлари ҳам очиқ кўринади.

“Соз” шеърисида, Чўлпоннинг ғоявий-нуқтаи назари ва эзгу ниятлари қуйидагича ифодаланади:

Бир неча йил қантаргач,
Яна олдим созимни.
Энди айтиб йиғламас,
Кўнглимдаги розимни.
Кўнглимдаги қудурат,
Кўтарилди, ниҳоят,
Энди илҳом манбаи -
Қайнаб ётган шу ҳаёт.

Чўлпоннинг “Баҳорда”, “Бинафша”, “Бойчечак”, “Баҳорни соғиндим”, “Яна кўклам”, “Гўзал” каби шеърларида табиат тасвири халқ ҳаёти, халқ дарди тасвири билан бирга жозибали ифодаланган. Чўлпон шеърларидаги тил бойлиги ва нафислиги адибнинг насрий асарларига ҳам тегishли хусусиятдир. Дарҳақиқат, Чўлпон “Қор қўйнида лола”, “Клеопатра”, “Ойдин кечаларда”, “Новвой қиз”, “Нонушта” ҳикоялари, “Ёв” қиссаси, “Кеча ва кундуз” романи сингари асарлар ёзиб, наср соҳасида ҳам қимматли мерос қолдирган. Адиб роман жанрида ёзган, икки китобдан иборат “Кеча ва кундуз” (1935) асарида Туркистоннинг биринчи жаҳон уруши давридаги фожеали ҳаёти ҳақида ҳикоя қилинади. Адиб халқимизнинг ўша даврдаги ҳаётини қоронғи кечага қиёс қилади. Романнинг иккинчи китоби афсуски ҳанузгача топилмаган.

Чўлпон драматургия жанрида ҳам ўз истеъдодини намойён этган. У “Чўрининг исёни”, “Халил фаранг”, “Ўртоқ Қаршибоев”, “Хужум”, “Ёрқиной” сингари катта-кичик сахна асарлари яратган.

Шоир шеърӣй, насрий ва драматик асарлар яратиш билан бирга, адабий-танқидий ва публицистик мақолалар ёзган. Унинг “Адабиёт надир”, “Улуғ ҳинду”, “Шарқ уйғонмоқда”, “Буюк мактаб эгаси”, “Тагор ва тагоршунослик”, “Увайсий”, “Мирзо Улуғбек”, “500 йил” каби мақолалари ўз вақтида долзарблик касб этган. Миллат фидойиси, мустақиллик куйчиси Чўлпон мустамлакама тузумининг қурбони бўлди. У 1938 йили Қодирий, Фитрат ва бошқа ватанпарварлар қаторида қатағонга учраб отиб ташланди.

Чўлпон серқирра талант соҳиби. У ўзбек адабиётининг Чўлпон юлдузи. Улуғ шоир, моҳир носир, истеъдодли

драматург, халқчил ижодкор сифатида санъат хазинасига бебаҳо ҳисса қўлди. Чўлпон шеърятда ўзига хос ижодий мактаб яратган устоз шоир. Ўз халқининг миллий маданияти учун курашган ва шунинг учун совет даврида отувга ҳукм этилган Чўлпон мустақиллик йилларига келиб улуг ижодкор Навоий номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти ҳамда Мустақиллик ордени билан тақдирланди.

Универсал олим
ҚОРИ-НИЁЗИЙ
(1897–1970)

Ўзбек халқининг қомусий олими, педагог, давлат ва жамоат арбоби Тошмуҳаммад Ниёзович Қори-Ниёзий 1897 йилнинг 2 сентябрида Хўжанд шаҳрида қосиб оиласида дунёга келади. У дастлаб Хўжанд шаҳридаги эски мактабда, кейин Фарғонада рус-тузем мактабида, Санкт-Петербургдаги “Круг самообразования” нашриётининг “Табиатшумослик” бўлимида таҳсил олади (1911-15).

Мактабни тугатгач эса шаҳар банкида хизматчи, судда таржимон бўлиб ишлайди. 1917 йили Фарғона шаҳрининг маъмурияти таклифи билан рус педагоглари ёрдамида рус-тузем мактаби биносида республикада биринчи янги замон ўзбек мактабини ташкил қилади. 1920 йили бу мактаб Қўқон шаҳридаги Дорул – муаллимин таълим – тарбия курси билан қўшилиб, ўша пайтда ҳудуддаги энг йирик Педагогик марказ – Фарғона вилоят Педагогика билим юртига айлантирилади.

1930 йилда эса шу билим юрти базасида Педагогика институти барпо бўлади ва Қори Ниёзий унга директор этиб тайинланади. Олим 1926 йилда ҳозирги Ўзбекистон Миллий университетининг физика-математика факультетига ўқишга кириб, уни муддатидан олдин 1929 йилда экстрен тугатади. 1926-31 йилларда олий даргоҳ ректори, 1934-36 йилларда эса Ўрта Осиё Пахтачилик Ирригация Политехника институти, Ўрта Осиё тоғ конлари институти, Тошкент Давлат педагогика институти, Ўзбекистон Миллий университети ва бошқа олий ўқув юртларида Олий математика кафедраларини бошқаради ҳамда асосий курслар бўйича маърузалар ўқийди.

Ўзбекистон Республикаси Маориф Халқ Комиссари ва Фанлар Кўмитасида президиум раиси, 1939-43 йилларда

Ўзбекистон Республикаси Халқ Комиссарлари Совети раиси ўринбосари, СССР Фанлар Академияси Ўзбекистон филиали президиумининг раиси (1940–43) бўлиб фаолият кўрсатади. Амир Темур ва унинг авлодлари қабрларини тадқиқ этиш бўйича Ўзбекистон Республикаси Ҳукумат экспедициясига бошчилик қилади (1941). Ўзбекистон Республикасида Фанлар Академияси ташкил этилгач, 1943–47 йилларда Ўзбекистон олимларининг антифашистик ташкилотини бошқаради.

1946–60 йилларда ЎЗР ФА Президиуми аъзоси, 1954–60 йилларда ЎЗР ФА физика-математика бўлимининг раиси. 1939 йилдан умрининг охирига қадар Тошкент Ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаштириш институти ва унинг математика кафедрасига бошчилик қилиб ўтди.

Қомусий олим Ўзбекистон Республикасида XX аср янги илм-фани, хусусан математика назарияси ва амалиёти такомилда катта ҳисса кўшди. Халқ хўжалиги, жамиятни илмий бошқариш, ижтимоий-сиёсий, техникавий салоҳиятини оширишда жонбозлик қилди. “Ҳаёт мактаби” номли мемуар-илмий тарихий асар ёзиб, ўз даври ижтимоий портретини тарихда қолдирди.

Қори-Ниёзий “Ўзбекистон халқлари тарихи”, “Ўзбекистон ССР тарихи”нинг айрим бобларини ёзган. Халқаро илмий анжуманларда ўз маърузалари билан иштирок этди. Олий ва элементар математика бўйича оригинал тадқиқотлар яратди, янги замон ўзбек математика атамашунослиги асосчиси бўлди. Физика-математика фанлари доктори, профессор, академик ҳамда Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, Меҳнат Қаҳрамони каби унвонлар соҳиби бўлган. Унинг олий математикага оид “Математика анализининг асосий курси” китоби (4 жилд) ўз даврида муҳим дарслик сифатида катта аҳамият касб этган.

Қомусий олим математика ва педагогика, адабиёт ва публицистика, фалсафа ва ахлоққа оид илмий ва оммабоп китоблар, кўплаб мақолалар ёзди “Дифференциал тенгламалар” мавзусида докторлик диссертациясини ёқлади. Умрининг сўнгги йилларигача Республиканинг нуфузли “Фан ва турмуш” журналининг бош муҳаррири бўлиб хизмат қилди.

“Мақом” халоскори
ЮНУС РАЖАБИЙ
(1897–1976)

Ўзбек халқининг бастакори, хонанда ва созандаси Юнус Ражабий 1897 йили Тошкентда таваллуд топган. Бўлажак бастакор 1919–22 йилларда мадрасада, кейинчалик Туркистон халқ консерваторияси Тошкент Олий Мусиқа мактабининг тайёрлов курси ҳамда Москвада ташкил этилган бастакорлар курсида (1940–1941) таълим олган. У ўзига устоз деб билган Мирзақосим Ҳофиз, Ш. Шоумаров, Ҳожи Абдулазиз, Тўйчи ҳофиз, Домла Ҳалим Ибодовлардан санъат сирларини ўрганган.

Самарқанд Педагогика билим юртидаги мусиқа тўрагининг ўқитувчиси бўлиб ишлаган. Кейинчалик, яъни 1925–26 йилларда Самарқанд театрининг мусиқа раҳбари, Ўзбекистон Радиоси қошидаги халқ чолғу асбоблари ансамбли ташкилотчиси ва раҳбари (1927–59), Тошкент вилояти Янгийўл мусиқали драма ва комедия театри мусиқа раҳбари (1942–45), Ўзбекистон телевидениеси ва радиоэшиттиришлар Давлат кўмитаси хузуридаги “Мақом” ансамбли ташкилотчиси ва бадиий раҳбари (1959–76) сифатида фаолият кўрсатган.

Юнус Ражабийнинг ўзбек мусиқали драмасининг шаклланишида беқиёс хизматлари бор. У дастлаб “Фарҳод ва Ширин” (Хуршид, 1922–25 Ш. Шоумаров ҳамкорлигида), “Лайли ва Мажнун” (Хуршид, 1926), “Рустам” (У. Исмоилов, 1933), “Аваз” (А. Ҳидоятлов, 1935), “Холискон” (Ҳ. Олимжон, 1943), О. Ҳалимов билан “Нодира” (С. Қосимов, Я. Маматхонов 1942–43), Б. Зейдман билан, “Ўғил уйлантириш” (Ҳ. Фулом, 1964), С. Жалил билан “Навоий Астрободда” (И. Махсумов, 1968) сингари мусиқали драмаларни яратган. У композиторлар Т. Содиқов, Д. Зокиров ва Б. Зейдманлар билан “Зайнаб ва Омон” операсини ёзишда иштирок этган. Юнус Ражабий куй, ашулалар, хор асарлари, маршлар муаллифи. Мисол тариқасида, “Ёр-ёр”, “Мирзачўлда тўй”, “Ўзбекистон”, “Қаҳрамонлар ҳақида кўшиқ”, “Ватан ҳақида кўшиқ”, “Баҳор келди”, “Шодлик”, “Ёр келди”, “Дугоналарга”, “Кошки”, “Гул барги” ва бошқа ашулалари, “Ўйин баёти”, “Ўйин дугоҳи”, “Пахта” сингари рақс куйлари каби асарларни эслатиш мумкин.

У хонанда ва созанда сифатида ҳам танилган. Устозлари Ҳожи Абдулазиз, Тўйчи Ҳофизларнинг ижрочилик усулларини ўрганиб, ижодий давом эттирган.

Ю. Ражабий репертуаридан “Мақом” тароналари, “Гиря”, “Нолиш”, “Кўча боғи”, “Эшвой”, “Қаландар”, “Шаҳнози Гулёр”, “Баёт”, “Дугоҳи Ҳусайний”, “Чоргоҳ”, “Мискин”, “Насруллоҳи” каби ашула ва куй туркумлари ўрин олган. Бастакор ва ҳофиз сифатида бир қанча қадимги ўзбек халқ куй ва қўшиқларини қайта тиклаб тирилтирган; “Субҳидам”, “Ёлғиз” (олдинги) номлари – (“Шафоат, ул сарви хиромон”), “Сайқал”, “Сегоҳ”, “Дугоҳ” ва бошқалар шулар жумласидан.

Юнус Ражабий, ўзбек мумтоз миллий мусиқа меросини тўплашда беназир ҳисса қўшган. У 1935 йилдан халқ куй ва ашулаларини, мақомларини йиға бошлаган. Натижада Е. Романовская, И.А Акбаров тузган “Ўзбек халқ қўшиқлари” (1939) тўпламида Юнус Ражабий нотага олган 29 та ашула ва қўшиқлар ўрин олган. 1955-59 йилларда Юнус Ражабий 5 жилдлик “Ўзбек халқ мусиқаси” (И. А Акбаров таҳририда) тўпламларини нашр эттирди. Уларга турли жанрлардаги 1000га яқин ўзбек (бир қанча тожик, уйғур) куй ва ашулалари, Бухоро “Шашмақом”и, Тошкент – Фарғона мақом йўллари, катта ашулалар, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ёзиб, басталаган қўшиқлар, ўнлаб бастакорларнинг асарлари тўплаб, саралаб киритилган.

“Мақом” ансамбли билан узоқ ишлаши натижасида Юнус Ражабий “Шашмақом”нинг 6 жилдлик янги нашрини (Ф. Кароматов таҳрири остида) тайёрлаб (1966-74) чоп эттирдик, бу ўзбек мумтоз мусиқаси хазинасини ташкил этади.

Мазкур китобларга изоҳ берувчи “Мусиқа меросимизга бир назар” (1978) асари мақомларнинг ижро услубларини ўрганишда мутахассислар, ижрочилар учун муҳим қўлланмадир. Юнус Ражабий санъат йўлида минглаб шогирд тайёрлаган бағри кенг устоз санъаткордир. Жумладан, Т.Содиқов, Д.Зокиров, Д.Соатқулов, Ф.Содиқов, Н. Аҳмедова, О.Имомхўжаев, Н. Ҳасанов, Б. Давидова, К.Исмоилова, О. Алимахсумов. К. Мўминов ва бошқа ўзбек халқи орасида машҳур санъаткорлар шулар жумласидандир.

Ўзбек Совет Энциклопедияси (14 жилдлик) Бош таҳрир

хайъатининг аъзоси бўлиб, бениҳоя йирик илмий – маърифий миссияни амалга оширди. Собиқ тузум даврида эътиборга молик унвонлар билан сийланган, орден-медаллар ҳамда Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти (1973) билан тақдирланган.

Халқимиз ўз суюкли санъаткорини ардоқлаган ҳолда Жиззах мусиқали драма ва комедия театри ҳамда Тошкент мусиқа педагогика билим юртига унинг номини бериб абадийлашгирди. Устознинг юзлаб шогирдлари, ворисликни эгаллаган фарзандлари унинг илмий-ижодий ва ижро санъатини давом эттириб, мусиқий маърифат чирогини ёқиб келмоқдалар.

Юнус Ражабий 1976 йилнинг 23 апрель куни Тошкентда вафот этган. Ҳозирда буюк бастакорнинг уй-музейи фаолият кўрсатмоқда.

Саҳна сардори
АБРОР ҲИДОЯТОВ
(1900–1958)

Халқимизнинг севимли актёри Аброр Ҳидоятлов 1900 йилда Тошкент шаҳрида Дегрез маҳалласида, иморат устаси Ҳидоят Раҳматуллаев оиласида дунёга келади. У болалигидан санъатга меҳр қўйди. 14 ёшида дутор чалишни ўрганди. Дастлаб Тошкентдаги эски мактабда таълим олди.

Маннон Уйғур Аброр Ҳидоятловнинг истеъдоди, иштиёқини сезиб, уни ҳозирги Ўзбек Миллий драма театрига ишга таклиф қилади (1919). Аброр Ҳидоятлов театр билан бирга 1919-20 йилларда махсус тарғибот поездлари таркибида Оқтўба ва Фарғона ҳарбий фронтлар труппаларида маданий хизмат қилиб чиниқади, касбий маҳоратини оширади.

1920-24 йилларда у яратган Неъмат (Ғ. Зафарий, “Ҳалима”), Асқар (У. Ҳожибеков, “Аршин мол олон”), Мажнун (У. Ҳожибеков, “Лайли ва Мажнун”) ва Вури (Шиллер, “Макр ва муҳаббат”) образлари ўз талқини ва юқори савияси билан ажралиб туради. Актёр ўз малақаси ва маҳоратини ошириш мақсадида Москвада очилган Ўзбек театр студиясига кириб, В. Канцель, Р. Симонов, И. Толчанов, О. Басов, Л. Свердлин каби рус театри усталаридан таълим олади, реалистик саҳна

асарларини чуқур ўрганади (1924-27). Студияда яратилган Гарпагон (Мольер, “Хасис”), Боб (Биль-Белоцерковский, “Акс-садо”), Сквозник-Дмухановский (Гоголь, “Ревизор”), Калаф (Гоцци, “Маликаи Турандот”) образлари Аброр Ҳидоятлов ижодида муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Москва студияси актёр истеъдодига сайқал берди ва унга кенг имкониятлар йўлини очиб берди. 1927-35 йилларда у миллий ва таржима асарларида ўнлаб муҳим образлар яратди: Рустам (У. Исмоилов “Рустам”), Шопур, (Хуршид, “Фарҳод ва Ширин”), Знобов (Биль – Белоцерковский, “Шторм”), Гай (Погодин, “Менинг дўстим”), Фрондосо (Лопе де Вега, “Қўзибулоқ қишлоғи”) ва бошқалар. Улар орасида Арслон, Рустам, Саримсоқ ва Гай образлари ижро даражаси жиҳатидан юқори ўринда туради.

1935 йил 11 февралда Ҳамза номидаги драма театрида (Ўзбек Миллий драма театри) В. Шекспирнинг шоҳ асари – “Ҳамлет” трагедиясининг премьераси бўлади (Режиссёр М. Уйғур). Ҳамлет ролида Аброр Ҳидоятлов ўйнайди. Шу роль билан актёр ижодида янги давр бошланади. “Ҳамлет” спектакли, айниқса Ҳамлет образи ўзбек театри санъати тарихида катта воқеа бўлди. Асар мухлисларнинг муҳаббатини қозонганлиги сабабли сурункасига 21 кун намойиш этилди. Ўша пайтларда совет театр жамоатчилиги, чет эллик театр мухлислари спектаклга ва Ҳамлет образига қойил қолдилар. Ҳамлет Аброр Ҳидоятлов ижросида ҳақиқий инсонпарвар мутафаккир, ҳис-туйғуларга бой романтик қаҳрамондир.

Шекспирнинг “Отелло” трагедиясидаги Отелло образи актёр маҳорат чўққиси бўлди. Отелло ролини актёр умрининг охиригача (18 йил давомида) 500 марта ўйнайди, унинг ҳар чиқиши томошабинлар учун муҳим янгилик воқеа бўлди. Шекспир ижодини халқимизга манзур қилишда Аброр Ҳидоятловнинг хизмати беқиёсдир.

Актёрнинг ўзбек тарихий драмаларида яратган Муқанна (Ҳ. Олимжон, “Муқанна” 1943), Навоий (Уйғун ва И. Султон, “Алишер Навоий” 1945 йилдаги биринчи варианты, режиссёр – М. Уйғур), Темур Малик (Шайхзода, “Жалолиддин”, 1943) образлари ҳам меъёрига етказиб яратилган.

Аброр Ҳидоятлов – ўзбек актёрлик санъатида романтик

йўналишга асос солган, мактаб яратган буюк санъаткор. Кучли темперамент, улкан эҳтирос, гўзал ва пурвиқор ҳаракатлар, оҳангдор ва сержило нутқ, чуқур кечинмалар ва туйгуларни ифода этишдаги усталлик актёр ижрочилик санъатининг етакчи хусусиятларидир. У дона-дона талаффуз қилишга, сўз оҳанги, ургу ва паузаларга, нутқнинг мусиқий жарангдорлигига катта эътибор берган. Кучли романтик образлар ижодкори сифатида Давлат мукофоти лауреати унвони билан тақдирланган (1948).

Аброр Ҳидоятлов саҳна сардори сифатида ўзбек театри ривожига беқиёс ҳисса қўшди. Миллий театр маданиятини, халқ маънавиятини юксалтиришда фидойилик билан хизмат қилди. Рафиқаси — машҳур актриса Сора Эшонтураева ҳамкорлигида миллий театр саҳнасида халқимизга машҳур бўлган бош ролларни юксак маҳорат билан ижро этди. Маърифатли зиёли, халқи кори хайрига ярайдиган фарзандлар гарбиялаб вояга етказди.

Улуғ санъаткор ўзи яратган образлари талқинида Шарқ билан Ғарбни боғлаб, ўртада кўприк бўлган фидойи ижодкор сифатида халқимиз қалбида мангу яшаб қолди. Аброр Ҳидоятлов номи, шуҳрати муносиб даражада абадийлаштирилиб, республикамизда кўплаб маданият муассасалари, кўчалар улуғ актёр номи билан юритилади.

Янги замон шоири
ҒАҒУР ҒУЛОМ
(1903–1966)

Ғағури шоир Ғағур Ғулом 1903 йил 10 майда Тошкент шаҳрининг Кўрғонтеги маҳалласида таваллуд топди. Тўққиз ёшида отасидан, ўн беш ёшида онасидан етим қолган. Ғағур аввал эски мактабда, сўнгра рус-тузем мактабида таълим олди. У Октябр тўнтаришидан кейинги йилларда муаллимлар тайёрлов курсини битириб, янги усулдаги мактабларда ўқитувчилик қилди. 1923 йилдан болалар уйида мудир ва тарбиячи, сўнг “Камбағал деҳқон”, “Қизил Ўзбекистон”, “Шарқ ҳақиқати” газеталари муҳарририятларида ишлади. Газета унинг учун дорулфунун ролини ўтади, халқ ҳаётини ўрганиш, унга фаол аралашуш йўлида муҳим восита бўлди.

Унинг мамлакатни ҳимоя қилиш ҳақидаги тантанавор шеърлари, ўтмиш сарқитларини қораловчи ҳажвиялари ва халқнинг кундалик ижодий меҳнатини олқишловчи асарларидан жамланган "Динамо" ва "Тирик қўшиқлар" номли дастлабки шеърый тўпламлари 1931-32 йилларда чоп этилди.

Шоир 1930-35 йилларда "Кўкан" достонини, "Туй", "Икки васиқа" балладаларини яратди. Шоирнинг бир қатор шеърлари, хусусан, биз кўп йиллар жамоалаштириш мавзуидаги йирик асар деб билган "Кўкан" достони ҳозирги давр талаблари даражасида эмаслиги маълум бўлди. Жумладан, унда бошдан-оёқ мақталган жамоалаштириш сиёсати маълум ижобий натижалари қаторида чексиз зулм фожияларга ҳам сабаб бўлганлиги тўлиқ ифодаланмаган. Унинг партия, Ватан, Ленин, Октябрь ҳақидаги шеърларида ҳам замонасозлик майллари сезилиб туради. Шу туфайли шоир ижоди бугунги кунда танқидий ёндошишни тақозо этади.

Адиб кўп йиллик ижодий фаолиятининг дастлабки йилларида, айниқса, 30-йилларда насрий асар ёзиш билан муттасил шуғулланди. Фафур Фулом ижодга шўнғиб, ҳикоя, очерк, фелъетонлар қатори "Нетай", "Ёдгор", "Тирилган мурда" каби қиссаларини яратди. Унинг ўтмиш, замонавий мавзудаги ҳикоя ва қиссалари китобхонларнинг сеvimли асарлари бўлиб қолди, прозамизни уларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Гарчи изчил бўлмасада, Ғ. Фулом ижодининг кейинги босқичларида ҳам прозага мурожаат қилиб турди. "Гилос данагидан тасбеҳ" китобига киритилган бир-биридан қизиқарли ҳикоялари бунинг яққол тасдиғидир.

Уруш йилларида шоир ўз ижодининг фашист босқинчиларига қарши курашаётган халққа қаратди, унинг муқаррар галабасига ишонч руҳи билан суғорилган шеърлар яратди. У "Сен етим эмассан", "Кузатиш", "Вақт", "Соғиниш" каби шеърлар, публицистик очерк ва мақолалар ёзиб, халқни жанг ва меҳнат галабасига отлангирди. Шу билан бир қаторда, Фафур Фулом "Шум бола", "Менинг ўғригина болам" сингари ҳикоя ва қиссалари билан халқ турмуши ва руҳини яхши билувчи моҳир носир эканлигини намойиш этди.

Ёзувчининг "Менинг ўғригина болам" ҳикоясида тасвирланган воқеа, суҳбат жараёнида кампир ва иложсизликдан ўғрилиқ кўчасига кирган йигитнинг сийрати

– ички дунёси, характери намоён бўлади. Тўрт етимнинг тақдири, келажагини ўйлаб, кампирнинг кўзига уйқу келмайди. Кампир билан ўғри йигитнинг турмуши деярли бир-бирига ўхшаш. Шу туйғайли дардларини ўртага тўкиб ҳасратлашишади. ”Қора буви”нинг “Менинг ўғригина болам” дея мурожаат қилишида қанчалик ҳамдардлик, ҳар қандай бағритош одамнинг ҳам кўнглини юмшатадиган илиқ муносабат бор. Бу эса ҳар қандай жоҳил инсонни ҳам тўғри йўлга бошлайди.

Ғафур Ғулом ўзбек таржима мактабининг майдонга келишида ҳам улкан ҳисса қўшган. У “Отелло”, “Қирол Лир” сингари жаҳон ва рус адабиёти дурдоналарини ўзбек тилига катта маҳорат билан ўтирган. Шоирнинг кўпгина асарлари Осиё ва Европа халқлари тилларига таржима қилинган.

Янги замон шоири сифатида болаларнинг севимли ҳажвчи шоири Ғафур Ғулом ўзидан авлодларга бой мерос қолдирди. Бу унинг қимматли бойликлари саналмиш бебаҳо асарларидир. Шоирнинг ижодий мероси жамламаси уй-музейида муҳайё этилган.

Ғафур Ғулом Ўзбекистон Фанлар Академиясининг ҳақиқий аъзоси (1943)эди. Унга 60 йиллик юбилеи муносабати билан “Ўзбекистон халқ шоири” фахрий унвони берилган (1963). Мустақиллик йилларида файласуф шоир “Буюк хизматлари учун” ордени билан тақдирланди.

Табиат куйчиси
ЎРОЛ ТАНСИҚБОВ
(1904–1974)

Халқимизнинг буюк мўйқалам устаси ва манзарачи рассоми Ўрол Тансиқбоев 1904 йилда Тошкент шаҳрида таваллуд топди.

Ўрол Тансиқбоев ўзидан бой мерос, қимматли бадийи полотноларини, ёрқин асарларини қолдирди. Мўйқалам соҳибининг ҳаёт йўли 1928–29 йилларда Пенза рассомлик ва ҳайкалтарошлик мактабида, устозлари И.С.Горюшкин, Соркопудов ва Н.Ф.Петров раҳбарлигида таълим олишдан бошланди.

Рассом илк бора ижодини портретлар яратишдан бошлади.

Уларга яққол мисол қилиб 1927 йилда чизилган “Ўзбек портрети”, (Шарқ халқлари санъати музейи, Москва) 1929 йилда яратилган “Карвон”, “Олтин куз” (Қорақалпоғистон Республикаси санъат музейи) 1932 йилда дунёга келган “Ўтовда” (Шарқ халқлари санъати музейи), 1935 йилги “Мовий манзара” 1936 йил маҳсули “Ҳосил” (Қорақалпоғистон Республикаси санъат музейи) каби асарларини кўрсатиш мумкин. Рассом ижоди давомида ранг-баранг изланиб, гоҳ портрет, гоҳ маиший, манзара жанрларига мурожаат қилди, мойбўёқ, гуашь, қаламда турли тасвирий асарлар яратди.

“Шарқ аёли”, “16-йил кўзғолони” асарлари Ўрол Тансиқбоевнинг монументал рассомлик сари дадил қадам ташлаганидан далолат беради. Иккинчи жаҳон уруши йилларида рассом жонажон Ўзбекистон манзараларини гавдалантирувчи картиналар: “Қоплонбекда куз”, “Далада”, “Тамаки йиғиш”, “Тунги суғориш” каби ёрқин тасвир намуналари қаторида 15 полотнодан иборат “Уруш йилларида” туркумини ҳам яратди. Бу туркумга кирган асарларида фашизмга қарши кураш лавҳалари бадий ақс эттирилган.

Рассомнинг 50-йиллар ижоди даврида кўпроқ манзара жанри етакчи ўринга чиқади. “Тоғдаги колхоз”, “Пешин. Овқат пайти”, “Шоликор колхозда” “Ғўза суғориш”, “1949 йил, Ўзбекистонда баҳор” сингари полотнолар ўз даврига хос ижод намуналари эди. Рассом Ўрта Осиё табиати эпик бадий образини яратиш йўлида самарали ижод қилди; “Жонажон ўлка” 1951 йил, (Ўзбекистон санъат музейи); “Иссиққўл оқшоми”, 1951 йил “Тахياتош”, “Тоғдаги яйлов”, 1953 йил “Тоғда куз”, 1954 йил “Тоғда”, 1955 йил “Тонг, тоғда” ва бошқалар шулар жумласидан саналади. Шунингдек, 1957 йил “Қайроққум ГЭСи тонги” ўзбек тасвирий санъатида индустриал манзара жанрида яратилган илк етук асарлардан бири бўлди. 1970 йилда чизилган “Чорвоқ қурилишида” ҳамда “Мирзачўл канали” картиналари ҳам моҳир рассомнинг табиат куйчиси сифатидаги юксак бадий маҳоратини намоён этиши билан қимматлидир.

Ўрол Тансиқбоев жамоат арбоби сифатида 1956-59 йилларда Ўзбекистон Республикаси Рассомлар уюшмасининг раиси

лавозимида фаолият кўрсатди. Ҳамза мукофоти лауреати бўлди (1973).

Ўрол Тансиқбоев XX аср ўзбек миллий рассомчилик санъатининг етакчи сиймоларидан бири эди. Айниқса у табиат куйчиси сифатида она Ватан манзараларини абдий муҳрлашда миллий рассомлар шогирдларига намуна бўлди. Наср устаси академик Ойбек қасрда табиатнинг гўзал манзарасини кўрса, дарҳол дўсти Тансиқбоевни эслар, “Эҳ, бу манзарани мангуликка муҳрлашда Ўрол бўлсамиди!” – дея улуф санъаткорга илинарни.

Рассом 1974 йилда Тошкентда вафот этди. Ундан улкан ижодий мерос – санъаткорнинг шахсий музейи миллат ворислари мулки бўлиб қолди.

Олим адиб
МУСО ОЙБЕК
(1905–1968)

Мусо Тошмуҳаммад ўгли Ойбек 1905 йили Тошкент шаҳрида бўзчи оиласида дунёга келди. Олдин ўрта мактабда, 1922-25 йилларда эса Педагогика билим юртида таълим олди. Сўнгра Ўрта Осиё Давлат дорилфунуни ижтимоий фанлар факультетининг иқтисод бўлимида таҳсил кўрди. 1930 йили Ўрта Осиё Давлат дорилфунунини тугатиб, олий мактабларда сиёсий иқтисоддан дарс берди.

Ойбек адабиётга 1926 йили чоп этилган “Туйғулар” шеъринг тўплами билан кириб келган. Шоирнинг “Дилбар – давр қизи” (1931), “Ўч” (1932), “Бахтигул ва Соғиндиқ” (1933), “Темирчи Жўра” (1933) дostonлари ўз даврининг шеъринг солномаларидир. У тарихий ва замонавий мавзуларда 20 га яқин дostonлар яратган. Ойбек шеъринг содда, равон ва ифодали тилда, бой ва ранг-баранг тасвирий воситаларда яратилганлиги билан алоҳида ажралиб туради. Жумладан, “Қуёш қўшиғи” шеъринг:

Қуёш, нуринг тўкабер мўл-кўл!
Баҳор, кетма, бизнинг бошлардан.
Юртимизда қолмасин дашт-чўл,
Чаман кулсин ҳатто тошлардан!

Ёки:

Ёр кетди, кўзим булоғи қолди,
Сийнамда тирик фироқи қолди.
Ишқ хотираси каби сочининг
Ёшликда кўпайган оқи қолди...

Улуғ адиб етук романнавис ҳам эди. У яратган “Қутлуғ қон”, “Навоий”, “Улуғ йўл”, “Олтин водийдан шабадалар”, “Қуёш қораймас” каби эпик полотнолар ўзбек реалистик романчилиги тараққиётида муҳим бир даврни ташкил этади.

Ўзбек халқининг 1916 йилги миллий-озодлик кўзғолони ёзувчининг “Қутлуғ қон” (1940) романида зўр маҳорат билан реалистик ифодааланган бўлса, “Навоий” (1944) романида, улуғ шоир Алишер Навоий образини яратди. Бу асар ўзбек миллий тарихий романи ривожига салмоқли ўрин тутди. Унинг “Олтин водийдан шабадалар” (1949) асарида халқимизнинг урушдан сўнгги давр меҳнати, “Қуёш қораймас” (1958) асарида иккинчи жаҳон уруши фожиалари акс эттирилган. Адибнинг “Улуғ йўл” (1977) асари эса “Қутлуғ қон” романининг мантикий давоми бўлиб, унда ёзувчи халқ миллий онгининг шаклланишини кўрсатишга интилган.

Ойбек 1949 йилда Покистонга саёҳат қилган. Адиб қардош халқ ҳаётини, фикр ва туйғуларини, кураш ва интилишларини “Покистон хотиралари” очерклари, қатор шеърлари, “Зафар ва Захро”, “Ҳақгўйлар” дostonларида, ниҳоят “Нур қидириб” қиссасида тасвирлаган. Адибнинг автобиографик қиссаси — “Болалик” 1963 йилда яратилган. Қиссанинг бош қаҳрамони ёш Мусо, яъни Ойбекнинг ўзидир.

Ойбек истеъдодли шоир, йирик носир бўлибгина қолмай, машҳур олим, публицист, танқидчи ва таржимон, давлат ва жамоат арбоби ҳамдир. У Пушкиннинг “Евгений Онегин” шеърый романи, Лермонтовнинг “Маскарад”, Мольернинг “Тартюф” асарлари, шунингдек, антик адабиёт намуналарини ўзбек тилига таржима қилган.

Ойбек 1943 йилда Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясига ҳақиқий аъзо этиб сайланган ва 1950 йилгача академияда ижтимоий фанлар бўлимининг раиси лавозимида

ишлаган. У юқори малакали филологлар тайёрлашга катта ҳисса қўшган устоздир.

Ўзбекистон халқ ёзувчиси, Ҳамза номидаги Республика Давлат мукофоти совриндори унвонларига сазовор бўлган.

Ойбек 1968 йил 1 июлда 63 ёшида вафот этган. Вафотидан сўнг унинг 20 жилдлик тўла асарлари мажмуаси нашр этилган.

Ёзувчи асарлари ўзбек адабиётининг жаҳоноро шухратини янада оширди. Устоз маҳорати ёш, янги-янги авлод ёзувчилар учун ижод дорилфунунига айланди. Ойбекнинг ўлмас асарлари маънавий хазинамиздан мустаҳкам ўрин олди ва умумхалқ мулки бўлиб қолди.

Ватанпарвар файласуф
ИБРОҲИМ МҶМИНОВ
(1908–1974)

Иброҳим Мўминов Бухоро вилоятидаги Шофиркон тумани Тезгузар қишлоғида 1908 йилда таваллуд топган. 1922–27 йилларда дастлаб бошланғич мактабда, кейинчалик Бухоро билим юрти (Инпрос)да таълим-тарбия олди. 1928 йили Самарқанддаги Олий педагогика институтига (1929 йилда Педакадемияга айлантирилган) кириб ўқиди. Институтнинг ижтимоий-иқтисодий факультетини тугатиб, шу ерда филология, кейинчалик тарих факультети декани, кафедра мудири (бу ўқув юрти 1933 йили Ўзбекистон Давлат университетига айлантирилган) вазифаларида хизмат қилган.

Иброҳим Мўминов ўзбек файласуфи, жамоат ва давлат арбоби. Фан йўналишидаги тинимсиз меҳнати эвазига қатор илмий даражаларни эгаллади. Хусусан, 1950 йилда фалсафа фанлари доктори, профессор илмий унвонини олди. Ўзбекистон Фанлар Академиясининг 1956 йилда ҳақиқий аъзоси бўлди. 1959 йилда Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби сифатида тан олинди.

У 1955–56 йилларда Ўзбекистон Республикаси ФА Тарих ва археология институтининг директори, 1956 йилдан Республика Фанлар Академиясининг вице-президенти, Фалсафа ва ҳуқуқ институти директори 1958–59 йилда, 1968 йилдан бошлаб Ўзбек Совет Энциклопедиясининг биринчи

бош муҳаррири лавозимларида фаолият кўрсатди.

Замонавий фалсафани тадқиқ этиш, Шарқ, хусусан Ўрта Осиё халқлари фалсафий меросини ўрганиш Мўминов ижодида етакчи ўрин тутди. Иброҳим Мўминов 1933 йилда “Диалектик материализм тараққиётида янги босқич” номли биринчи тадқиқотини эълон қилди. 1941 йили “Гегель диалектикасининг рационал мағзи” мавзусида номзодлик, 1950 йили СССР ФА нинг фалсафа институтида “XIX аср ва XX аср бошларида Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий тафаккур тараққиёти тарихидан” мавзуида докторлик диссертациясини ҳимоя қилди.

Мўминов, 1946 йилда Самарқандда нашр этилган “Мирзо Бедилнинг фалсафий қарашлари” номли монографияси билан илк бора Ўрта Осиё ижтимоий-фалсафий фикрлари тарихининг илмий таҳлилин бошлаб берди. Бундан ташқари фалсафа, этика Ўзбекистон республикаси тарихига оид бир неча монографик асарларнинг масъул муҳаррири ва муаллифларидан ҳисобланади. Унинг иштироки, раҳбарлиги ва таҳрири остида 4 жилдлик “Ўзбекистон ССР тарихи” (1971; рус ва ўзбек тилларида), уч томлик “Ўзбекистон ишчилар синфининг тарихи” (1966; рус тилида), “Диалектик материализм масалалари” (1958), “Тарихий материализм масалалари” (1964), “Этика асослари” (1967), “Философия асослари” (1968), каби йирик асарлар нашр қилинди.

Уни 3 томлик “Ўзбекистон ишчилар синфининг тарихи” асарини яратишда бевосита иштирок этганлиги боис Абу Райҳон Беруний номидаги Республика давлат мукофоти лауреати унвони билан тақдирлашди. Иброҳим Мўминов умумий сони 200 дан зиёд илмий иш яратди. Устоз сифатида 20 фан доктори ва 80 дан ортиқ фан номзоди тайёрлади. Республика халқ хўжалиги, маданияти ва фани равнақининг тарғиботчиси сифатида Венгрия, Чехословакия, Покистон, Италия, Греция, Болгария ва бошқа мамлакатларда бўлиб, Ўзбекистон, Ўрта Осиё маданияти, бу ҳудуд тарихи, илм-фани, менталитети мавқеи ҳақида маърузалар ўқиди.

Тоталитар тузум даврида ватанпарвар олим “Ўрта Осиё маданияти тарихида Амир Темурнинг тутган ўрни” рисоласини яратиб илм ва сиёсат дунёсида очиқ осмонда момақалди роқ гумбураб, чақмоқ чаққанидек ҳайратли таассурот қолдирди.

Бу жасорати билан ўз бошига кулфат сотиб олди. Бироқ бугунги мустақиллик, озодлик ва демократия учун мустақкам замин яратди.

Иброҳим Мўминов Ўзбекистонда илм-фан ривожининг етакчи ташкилотчиларидан. У 1933 йилда Самарқанд Давлат университети Республика Фанлар Академиясининг Фалсафа ва ҳуқуқ институти, Ўзбек Совет Энциклопедияси бош таҳририяти (1968) ҳамда Республика Археология институти (1970) ни ташкил этиш ташаббускори бўлиб, ўзбек миллий маданияти, илм-фани тарихида мангу қолди. Иброҳим Мўминов 1974 йилда 66 ёшида вафот этган.

Мумтоз қадимшунос
ЯҲЁ ҒУЛОМОВ
(1908–1977)

Ўзбек халқининг археолог олими Яҳё Ғуломов, 1908 йил 1 майда азим Тошкентнинг Шайхонтоҳур даҳасидаги Оқмачит маҳалласида ўқитувчи оиласида таваллуд топган.

Унинг отаси Ғуломхон махзум ўша вақтларда Тошкентнинг машҳур Хўжа Аҳрор мадрасасида мукаррирлик (мударрис – ўқитувчига асисстент) вазифасини ўтар эди. Онаси Сорахон ая мактабдор эди. Оилада олти фарзанд улар: Эшонхон, Одилқори, Яҳё, Саидаҳмад, Ақром, Рокия бўлиб, опасидан етим қолган тўртта ёш жиянлари ҳам унинг қарамоғида эди.

1918 йилда Ғуломовлар оиласига мусибат тушди, рўзгорни амал-тақал тебратиб турган ота оламдан ўтди. Олти фарзандни боқиш, Сорахон аянинг зиммасида қолди. Ая Яҳё ва Саидаҳмадларни Эски шаҳарда ташкил этилган “Намуна” номли мактаб – интернатга топширади. Интернат Тошкентнинг тўрт машҳур бойларидан Йўлдошхўжабойнинг мусодара қилинган ички ва ташқи ҳовлисида очилган эди. “Намуна” интернати ташкил топган дастлабки йиллардаёқ, иқтидорли ўқувчиларга мўлжалланган.

Бу мактаб ўша даврда етти йиллик тарбия мактабларидан бири эди. Тошкентда маориф тараққиёти тарихида, айниқса, маҳаллий ўзбек зиёлиларининг катта гуруҳини тарбиялаб вояга етказишда муҳим из қолдирган маскандир.

Мактабда Яхё Фуломовга устозлари Лутфулла қори, Хатибзода, Ислом муаллим, Ҳайдар Носирӣ, Акбар домла, Юсуф ва Эсон домлалар таълим беришган.

Яхё Фуломов мактабни тамомлагач, ўқишни давом эттириш ва олий маълумот олиш мақсадида Самарқандга йўл олади. Чунки ўша даврда Самарқанд Ўзбекистон Республикасининг пойтахти бўлиб, илм ва маърифатнинг илк ўчоғига айланганди.

Яхё Фуломов ҳаётида Пўлат Солиевнинг ўзига хос ўрни бор. Профессорнинг “Ўрта Осиё тарихи” бўйича ўқиган маърузалари қадимги ва ўрта аср муаллифларининг асарларидан, Шарқ қўлэмаларидан олинган маълумотлар асосида тузилиб, Яхё Фуломов учун Ўрта Осиё халқлари тарихидан берилган дастлабки билимлари эди.

В. Вяткин Яхё Фуломовни тарихшунос ҳам археолог қилиб тарбиялаш йўлини тутар экан, у аввало Шарқ қўлэзма асарларини, археология фанининг ўша давр учун асосий адабиётини синчиклаб ўрганиши, қазिश ишлари усуллари билан таништириш, қазиб очилган археологик ёдгорликлардан тарихий жараёнларни очиб беришда биринчи даражали манба сифатида фойдаланиш каби масалаларга эътибор берганди.

Археологияга қизиқиш, талабалик давридаёқ Яхё Фуломовда яққол намоён бўлаётган илмий қобилият уни аспирантура томон етаклади. У олий ўқув юртининг охирги курсига кўчар кўчмас аспирант бўлди. 1930 йилда Ўзбекистон Педагогика академиясини тамомлади. Тошкент Педагогика билим юртида 1931-1932 йилларда ўқитувчи сифатида фаолият кўрсатди.

Илмий фаолияти 1933 йилдан бошланган. Ўзбекистон қадимги давр ва санъат ёдгорликларини муҳофаза қилиш қўмитасида аввал илмий ходим, кейин илмий котиб бўлиб ишлайди (1933-40). Олим Самарқанд, Бухоро, Хива, Шаҳрисабз, Термиз ва Тошкентдаги нодир архитектура обидаларини сақлаш ва уларни ўрганиш юзасидан илмий тадқиқотлар олиб бориш билан бирга археологик изланишларда иштирок этди.

Илк бора 1936 йилда археологик тадқиқотларини Яхё Фуломов, қадимги Хоразм ерларида ҳаваскор археолог дўсти Турди Мирғиёсов билан биргаликда бошлайди.

1937 йилнинг кузида Хоразм археологик экспедицияси

ташқил этилди. Шу йилнинг ўзида С. П. Толстов раҳбарлигида Хоразм экспедицияси таркибида археологик изланишлар бошлаб юборилди. Экспедицияга Яхё Фуломов жалб этилди.

Яхё Фуломов Хоразм археологиясини чуқурроқ тадқиқ этишга бел боғлади. Даставвал у бой материаллар асосида “Хива ва унинг ёдгорликлари” мавзуида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди. Сўнгра илмий изланишларини кенг кўламда давом эттириб, Амударё этақларида сунъий суғоришнинг вужудга келиши ва унинг ривожланиш тарихини ўрганишга киришди.

Кўп йиллик археологик тадқиқотлари, Шарқ қўлёзма асарлар таҳлили асосида Хоразмнинг қарийб 4–4,5 минг йиллик ижтимоий ва иқтисодий тараққиётини тўлиқ акс эттирган йирик илмий иш юзага келди. Бу тадқиқот Яхё Фуломовнинг “Хоразмнинг суғорилиш тарихи” мавзуида 1950 йили ёқлаган докторлик диссертациясининг асосини ташқил этади.

Олим бу илмий ишда Хоразм археологик экспедицияси тадқиқотлари натижаларидан кенг фойдаланди. С.П.Толстов билан 1946 йилгача бирга иш юритади. 8 йиллик тадқиқот натижасида С.П.Толстов ўзининг “Қадимги Хоразм” номли машҳур асарини яратди. Олим эса, “Хоразмнинг суғорилиш тарихи” китобини ёзди. Хоразм археологик экспедициясининг кенг кўламдаги тадқиқотлари олимнинг ишларига ривож бағишлади. 1957–59 йилларда рус ва ўзбек тилларида нашр этилган олимнинг “Хоразмнинг суғорилиш тарихи” номли асарида Хоразмнинг 3,5 минг йилдан ошиқроқ даврни ўз ичига олган суғорилиш тарихи таҳлил этилган.

Шунингдек, мамлакатимиз тарихи жамланган 4 томлик “Ўзбекистон ССР тарихи” ҳамда 2 томлик “Самарқанд тарихи” асарларининг муаллифи.

Олимнинг Ўзбекистоннинг суғорилиш тарихига доир илмий ишлари, қадимги деҳқончилик массивлари Аму- дарё, Зарафшон, Қашқадарё ва Бухоронинг қадимги ўзанларини аниқлаш ва ундан халқ хўжалиги мақсадларида фойдаланишда катта ёрдам беради. Унинг Зарафшон ва Фарғона водийларида, шунингдек, Тошкент воҳасида олиб борган илмий тадқиқотлари Ўзбекистонда Тош даврини ўрганишга катта ҳисса қўшди. Бир қанча илмий конференция ва кенгашларда

қатнашди. Яхё Фуломов кенг илмий жамоатчиликнинг эътиборини қозонди. У тарих фанлари доктори даражасига, профессор, Ўзбекистон Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби унвонларига сазовор бўлди. Ўзбекистон Энциклопедияси Бош таҳрир ҳайъати аъзоси. Турфа медаллар билан мукофотланган.

Яхё Фуломов ўзбек археологларининг кўпчилигига моддий-маданий обидаларни тадқиқ қилиб, ўтмишнинг тарихий саҳифаларини тиклашда устозлик қилган, археология фанининг сиру синоатларини ўргатган ва уларни илм йўлида камолот сари етаклаган бағри кенг мураббий, мумтоз қадимшуносдир.

Фан фидойиси
ҲАБИБ АБДУЛЛАЕВ
(1912–1962)

Ҳабиб Муҳаммедович Абдуллаев 1912 йилда Қирғизистон Республикаси, Ўш вилояти, Аравон қишлоғида деҳқон оиласида туғилган. Ўрта Осиё Политехника институтининг геология-қидирув факультетини тугатгач, геология-қидирув партияси бошлиғи бўлиб ишлайди. Москва Геология-қидирув институти аспирантурасида таҳсил олади. 1939 йилда “Ўзбекистондаги вольфрам-молибден Лангар конининг геологик тузилиши, минералогик таркиби ва генезиси” мавзуида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилгач, С. Оржоникидзе номидаги Москва Давлат Геология-қидирув институти фойдали қазилмалар кафедрасида ассистент, 1940 йилда Ўрта Осиё Индустириал институтининг тоғ-геология факультети қошидаги фойдали қазилмалар кафедрасида доцент, 1941 йилда шу институтда директор, сўнгра ЎзКП МК саноат бўлими мудир. 1942 йилда ЎзССР Халқ Комиссарлари Совети Раисининг ўринбосари. 1944 йилда ЎзССР Давлат План кўмитасининг раиси вазифаларида фаолият кўрсатди.

1946 йилда “Ўрта Осиёнинг шеemitли скарнлари” мавзуида докторлик диссертациясини ёқлади ва бу асар 1947 йилда китоб ҳолида нашр этилди. Ҳабиб Абдуллаев 1947 йилдан Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси вице-президенти. Геология

институтига ҳамда унинг Петрология ва металлогения бўлимига раҳбарлик ҳам қилди. 1952-55 йилларда ЎзССР ФА Техника ва геология-кимё фанлари бўлимининг раиси, 1956 йилдан ЎзССР Министрлар Совети раисининг ўринбосари ва Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг Президенти. 1959 йилда геологиянинг актуал масаласи — руда пайдо бўлишининг интрузиялар билан боғлиқлиги соҳасидаги қатор илмий ишлари учун Ленин мукофотига сазовор бўлди. Ҳабиб Абдуллаевнинг илмий фаолияти хилма-хил бўлиши билан бирга амалий геология учун муҳим бўлган эндоген руда ҳосил бўлиши назариясини ҳал қилишга қаратилган эди.

Ҳабиб Абдуллаев 130 дан ортиқ илмий асар ёзган. Булар орасида геология фанининг мураккаб ва актуал масалаларига бағишланган 7 монография, бир қанча брошюра, тўплам, мақола, маъруза, тақризлари бор. Унинг асарлари геология масалалари, ишлаб чиқарувчи кучларни ривожлантириш муаммолари, халқ хўжалигининг турли тармоқларини тараққий эттиришнинг кўзланган режалари, фан, техника, маданият соҳасида қўлга киритилган ютуқлар ҳамда бу соҳада бажарилиши лозим бўлган вазифалар каби мавзуларга бағишланган.

Академикнинг “Ўрта Осиёнинг шеemitли скарнлари” (1947), “Ўрта Осиёнинг металлогеник очерки” (1949), “Рудаланишнинг гранатоид интрузиялар билан генетик боғлиқлиги” (1950-54). “Чотқол-Қурама тоғлари магматизми ва металлогениясининг асосий хусусиятлари” (1957), “Дайкалар ва рудаланиш” (1957), “Ўрта Осиё магматизми ва металлогенияси” (1960) каби асарлари бутун дунёга машҳур.

Ҳабиб Абдуллаевнинг монографиялари, фан-техника, халқ хўжалиги, республика маданияти масалаларига бағишланган китоблари, брошюралари, мақолалари, илмий жамоатчилик орасида кенг тарқалди.

XX аср ўзбек илм-фани, иқтисоди ва маданияти тараққиётида Ҳабиб Абдуллаевнинг хизматлари беқиёс. XV асрда Алишер Навоий давлат арбоби сифатида миллий маданият, илм-фан ва халқ хўжалиги тараққиётида қанчалик роль ўйнаган бўлса, ўз даврида Ҳабиб Абдуллаев ҳам улуғ миллатдоши

хизматини такрорлади, минглаб олимларнинг гуркираб етишиб чиқишида бевосита раҳбарлик қилди.

Ўзбек халқининг фидойи илм арбоби, XX асрнинг машҳур алломаси Ҳабиб Абдуллаев ҳаёти, илмий-иҷодий, жамоатчилик меросини ўрганиш ўз тадқиқотчиларини кутиб ётибди.

Академик ўзбек аёли
ҲАДИЧА СУЛАЙМОНОВА
(1913–1965)

XX асрда ўзбек аёлларидан биринчи бўлиб, етук ҳуқуқ-шунослик илмини эгаллаб, ном қозонган Ҳадича Сулаймонова 1913 йилда Андижон шаҳрида таваллуд топган.

У болалигидан илм-фанга иштиёқи баланд эди. Тўққиз йиллик рус мактабида бошланғич таълимни олади. Мактабни 1931 йилда маваффақиятли тамомлайди. Илмга чанқоқлиги боис ҳуқуқшунос бўлиш мақсадида Ўзбекистон Марказий Ижроия Қўмитаси ҳузуридаги “Совет қурилиши ва ҳуқуқи” институтининг тайёрлов курсида ўқийди. Орадан бир йил ўтгач, шу институтнинг ҳуқуқ факультетига иккинчи курс талабаси сифатида қабул қилинади. 1935–39 йилларда Ўзбекистон Олий суди аъзоси бўлиб фаолият юритади. 1938 йилда аспирантурада ўқишни давом эттиради.

Тошкент Юридик институтининг “Жиноят ҳуқуқи” кафедраси ассистенти (1939–41), доценти, 1941–54 йилларда эса мудир вазифаларида хизмат қилади. 1954–55 йилда шу институтнинг ректори, 1955–56 йилда ҳозирги, Ўзбекистон Миллий университетининг юридик факультети декани, 1956–59 йилларда Ўзбекистон Республикаси Адлия вазири лавозимида ишлади. 1959–64 йилларда Ўзбекистон ҳуқуқати қошидаги Юридик комиссия раиси ҳамда 1964 йилдан Ўзбекистон Олий суди раиси лавозимларида хизмат кўрсатди.

Халқимизнинг ҳуқуқий маданиятини оширишда беминнат хизмати сингган олима-маърифатчининг номи барча мутахассислар учун мўътабар ҳисобланади. У 1951 йилда юридик фанлари доктори илмий даражаси, 1957 йилда профессор,

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1954 й.) ва Ўзбекистон ФА академиги (1956) унвонларини эгаллади.

Тоталитар тузум даврида улғайиб камол топган Хадича Сулаймонова, совет таълим тизими ва сиёсий мафкурасида шаклланди. Ўша даврдан келиб чиқиб, “Ўзбекистонда Совет жиноят ҳуқуқининг вужудга келиши ва ривожланиши” мавзuida докторлик диссертациясини ёқлади. Ҳуқуқшунос олима Октябрь тўнғаришига қадар Туркистон ўлкасида ҳукмрон бўлган шариат қонунларининг синфий моҳияти ва мазмунига, совет жиноят ҳуқуқига, хотин-қизлар ҳуқуқига оид кўплаб масалаларни таҳлил қилган асарлар яратди. Шунингдек, “Ўзбекистон Давлат ҳуқуқи тарихи” уч томлик китобини нашрдан чиқарди. Ўзбекистон Республикаси ФА Фалсафа ва ҳуқуқ институтининг, Республика Адлия вазирлиги ҳузуридаги Суд экспертизаси илмий тадқиқот институтининг ташкил этилишида бош-қош ва ташаббускорлардан бўлди.

Олима машҳур ҳуқуқшунос сифатида Нидерландия, Хитой, Буюк Британия, Япония, Болгария, Миср Араб Республикаси ва бошқа мамлакатларда бўлиб, халқаро кенгаш ва конгрессларда қатнашиб, илмий-амалий маърузалар қилган.

Ўзбек аёлидан чиққан биринчи академик олима 1965 йили Тошкент шаҳрида вафот этди. Ўзбек халқи ва ҳукумати ҳуқуқшунос олимани эъзозлаган ҳолда, номини абадийлаштириш мақсадида Тошкент шаҳри марказий кўчаларидан бирига, Суд экспертизаси илмий тадқиқот институтига унинг исми-шарифини берган. Олима ўз даврида ҳукумат мукофот ва мартабаларига сазовор бўлган. Академик олима, ҳуқуқшунослик илми ва амалиёти борасида қолдириб кетган мерос унинг ворислари – ёш ҳуқуқшунослар томонидан тарихий-ҳуқуқий маърифат намуналари сифатида ижодий ўзлаштирилиб, кейинги авлодларга етказилмоқда.

Рақс маликаси
МУКАРРАМА ТУРГУНБОЕВА
(1913–1978)

Халқимизнинг сеvimли раққосаси, балетмейстер, педагог Мукаррама Турғунбоева 1913 йил 13 майда Фарғона шаҳрида туғилган. У болалигидан санъатга меҳр қўйганди. Ўрта мактабни тамомлагач, Фарғона педагогика билим юртида ўқишни давом эттирди. 1929 йилда М. Қориёқубов ёрдамида Самарқанд Давлат мусиқали театри ёрдамчи труппасига ишга кирди.

Булажак раққосада драматик ва вокал қобилият бўлганлигидан бу ерда мусиқа спектакларида ҳам раққоса, ҳам актриса сифатида иштирок этиб: Ҳалима, Совчи аёл (Ф. Зафарий “Ҳалима”), кампир (К. Яшин “Ўртоқлар”) каби ролларда ўйнаб актёрлик маҳоратини оширди. 1931 йилда театр Тошкентга кўчиб келади.

Мукаррама Турғунбоева ёшлигидан рақсларда ихчам, жозибали ҳаракатлари билан ажралиб турарди. 1932–33 йиллар Уста Олим Комилов ва Тамарахоним раҳбарлигида ўзбек халқ рақсидан машқлар тайёрлайди, 1935 йилдан ўзи мустақил рақслар ярата бошлади. 1936 йилда “Пахта” рақсини яратади, 1937 йили “Гулсара” мусиқали драмаси учун рақслар сахналаштиради. Бу рақслар замонавий ўзбек хореография санъатининг олтин фондидан ўрин олди.

Шу йили Москвада бўлиб ўтган ўзбек санъати декадасида қатнашди. 1939 йилда А. Навоий номидаги опера ва балет театрида ишлади. Балет бўйича А. Томский, И. Арбатов, В. Губская, П. Йоркинлардан таълим олди, 1939 йили Уста Олим, Томский билан ҳамкорликда “Шоҳида” (Ф. Таль) балетини сахналаштириб, ўзи бош ролни ижро этади. Шу театрда Гуландом (Е. Брусилловский, “Гуландом”) Оқбилак (С. Василенко, “Оқ билак”), Зарина (Б. Асафьев, “Боқчасарой фонтани”), ҳинд делегати (Г. Мушел, “Балерина”), Ойнисанинг онаси (Д. Зокиров, Б. Гиенко, “Ойниса”) каби образлар яратишда Мукаррама Турғунбоева Европа классик балети усулларида ижодий фойдаланади.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида концерт гуруҳлари билан

Закавказье фронтларида бўлади (1942). Якка ҳамда оммавий рақслар сахналаштиради. 1944-45 йилда “Уйғурча рақс”, Тамарахоним ва Уста Олим 1926-28 йилларда яратган “Доира дарси” рақсини 1947 йили қайта ишлади. Раққоса 50-йилларнинг бошларига келиб Ўзбекистоннинг етакчи балетмейстери даражасига кўтарилади, ўзбек халқ оммавий сахна рақси ижодкори сифатида танилади.

Мукаррама Турғунбоева Тошкент хореография билим юртида 1947 йилдан педагог сифатида фаолият кўрсатиб келган. Ушбу билим юртида ўзи дарс берган қизлардан 13 кишини ажратиб олиб, 1955 йили раққоса қизлар гуруҳини ташкил қилади. 1957 йили шу гуруҳ асосида “Баҳор” ансамбли тузилади. А. Навоий театрида балетмейстерлик қилиш билан бирга “Баҳор ансамблида” бадий раҳбар, бош балетмейстер бўлиб ишлайди.

1957 йили ансамбл Жаҳон ёшлари ва талабалари фестивалида Олтин медал олишга муваффақ бўлади. 1971 йилда Лейпциг шаҳрида ўтказилган XIII фестивалда ҳам “Баҳор” Олтин медал олади. М. Турғунбоева ансамбл билан Ҳиндистон, Миср Араб Республикаси, Ливия, Ливан, Сурия, Марокаш, Сингапур, Афғонистон, Покистон, Малайзия, Судан каби мамлакатларда гастролда бўлган.

Мукаррама Турғунбоева 1959 йилда собиқ иттифоқ халқ артисти унвони билан тақдирланди. Шунингдек, бир неча орден ва медаллар билан мукофотланди.

Ўзбек миллий рақс санъатини юзага чиқаришда Мукаррама Турғунбоеванинг муҳим ўрни бор. У яратган рақслар ҳали ҳануз халқимиз томонидан олқишларга сазовор бўлиб келмоқда. Рақс маликаси Мукаррама Турғунбоеванинг номи Ўзбекистонда кенг доирада абадийлаштирилган. Ўзи ташкил этган “Баҳор” ансамбли, саройлар, кўчалар, маданий-маърифий масканлар халқимизнинг сеvimли фарзанди номи билан аталади.

Математик аллома
ТОШМУҲАММАД САРИМСОҚОВ
(1915–1995)

Тошмуҳаммад Алиевич Саримсоқов 1915 йил 10 сентябрда Андижон вилояти, Шаҳрихон қишлоғида деҳқон оиласида туғилган.

Унинг отаси Октябр тўнтаришидан кейин бир қанча вақт Пахтачилик тизимида иш юритиб, сўнгра давлат ташкилотларида фаолият кўрсатади. Саримсоқов Шаҳрихондаги эски мактабда бошланғич таълимни олади. Оиласи Кўқонга кўчиб келади. Ўқишни шу ерда М.И. Калинин номидаги рус мактабида давом эттиради. 1931 йилда 8-синфни тамомлаб, Ўрта Осие Давлат университети тайёрлов курсида ўқийди. Худди шу йили ҳозирги Ўзбекистон Миллий университетига талаба бўлиб қабул қилинади.

Ўзбек халқининг номдор математик олими ва жамоат арбоби, физика-математика фанлари доктори (1942), профессор (1942), Академик (1943), Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган фан арбоби (1960).

Ҳозирги Ўзбекистон Миллий университетида таълим олган. Сўнгра шу университетда ассистент, доцент, профессор ва кафедра мудири бўлиб ишлаши билан бирга поғонама-поғона илмий даражаларга эришган. Илк бора номзодлик илмий ишининг ҳимоясидан сўнг ўзининг бор куч-қувватини илмий ишларини янада юксалтиришга бағишлайди. 1938 йилда унинг ҳаётида туб бурилиш, яъни Москвада ўз даврининг етук олими А.Н. Колмогоров билан танишуви муҳим аҳамиятга эга бўлди. Олим билан бевосита ҳамкорликда илмий иш олиб боради. У 1941–42 йили Иккинчи жаҳон урушида ҳарбий-метеоролог сифатида хизмат қилган. Ҳарбий хизмат давомида “Ҳолатлари саноқли бўлган Марков занжирлари ҳақида” докторлик диссертациясини ёқлайди. 1943–45 ҳамда 1952–58 йилларда Ўзбекистон Миллий университети ректори лавозимида иш юритди. Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси вице-президенти 1943–46 йилда ҳамда 1946–52 йилларда Академия Президенти, Ўзбекистон Республикаси Олий ва Ўрта Махсус таълим вазири (1959–71 йилда), 1971 йилдан Ўзбекистон Миллий университети ректори бўлиб ишлаган.

Тошмуҳаммад Саримсоқовнинг дастлабки илмий ишлари эҳтимоллар назарияси методларини классик анализ масалаларига татбиқ этишга бағишланган. Унинг катта туркумни ташкил қиладиган ишларида Марков занжирлари текширилган. У биринчи марта матрицалар методини ҳолатлари санокли бўлган Марков занжирларига қўллаган. Матришалар методини характеристик функциялар методи билан бирлаштириш асосида эҳтимоллар назариясининг катта сонлар қонуни, марказий лимит теорема, такрорий логарифм қонуни ва бошқа теоремаларни санокли ва узлуксиз ҳолатли Марков занжирларига ёйган. Бир қатор ишлари бир жинсли бўлмаган Марков занжирларига оид. Хусусан, А.Н. Колмогоров ва В.И. Романовский усулларининг синтезига оид ишлари муҳим аҳамият касб этади.

Ўрта Осиё синоптик жараёнларини ўрганиш масалаларида эҳтимоллик схемаларини қўлланилиш муаммоларини ҳал қилишда академик Саримсоқовнинг хизматлари катта. Шу йўналишдаги ишлари учун 1948 йил СССР Давлат мукофоти билан тақдирланган. Тошмуҳаммад Саримсоқовнинг илмий ишларидаги яна муҳим бир йўналиши ўзи яратган ва ривожлантирган топологик ярим майдонлар назариясидир. Саримсоқов ва шогирдларининг бу соҳадаги ишлари натижасида топология ва функционал анализнинг Тошкент мактабига асос солинди. Ярим майдонлар назарияси ва унинг эҳтимоллар назариясига татбиқи соҳасидаги ишлари учун Саримсоқов бошлиқ бир гуруҳ олимларга 1967 йил, Ўзбекистон Республикасининг Беруний номидаги Давлат мукофоти берилди.

Тошмуҳаммад Саримсоқов академик Қори-Ниёзий анъаналарини давом эттириб, ўзбек математика мактабини яратди. Унинг шогирдлари С.Сирожиддинов, М. Ўрозбоевлар бу соҳани давом эттириб, ўз шогирдлари билан худди Х асрдигдек XX асрда ҳам ушбу фан ютуқларини жаҳоншумул босқичга олиб чиқдилар.

Саримсоқов мактаби мустақиллик йилларида ўзининг амалий самараларини бериб, янги авлодлардан дунёни ҳайратга солувчи ёш математиклар етишиб чиқмоқда...

Йирик математик Тошмуҳаммад Саримсоқов 1995 йил 19 декабрда Тошкентда вафот этган.

МУНДАРИЖА

<i>Наширётнинг</i>	3
<i>Мадоний-маънавий ривожланиши тарихидан</i>	4
<i>Алгебранинг отиси</i>	
<i>Муҳаммад ал-Хорезмий</i>	13
<i>Буюк астроном</i>	
<i>Аҳмад ал-Фарғоний</i>	15
<i>Ҳадис илмининг амири</i>	
<i>Имом ал-Бухорий</i>	17
<i>Шарқ Аристотели</i>	
<i>Абу Наер Форобий</i>	20
<i>Қомусий олим</i>	
<i>Абу Райҳон Беруний</i>	22
<i>Файласуф табиб</i>	
<i>Абу Али Ноб Сино</i>	25
<i>Бахтга элтувчи билим</i>	
<i>Юсуф ХоҶ Ҳужиб</i>	28
<i>Ҳақиқат ва тариқат тҷмсоли</i>	
<i>Аҳмад Яссавий</i>	30
<i>Араб тилшунослиги устози</i>	
<i>Маҳмуд аз-Залиҳшарий</i>	32
<i>Ўрта исрлар ҳуқуқшуноси</i>	
<i>Бурҳон ад-Дин ал-Марғиноний</i>	34
<i>Ватан ва дин ҳимоячиси</i>	
<i>Нажмаддин Кубро</i>	36
<i>Меҳнат ва илоҳиёт мидҳи</i>	
<i>Баҳроуддин Нақибанд</i>	38
<i>Буюк соҳибқирон</i>	
<i>Амир Темура</i>	41
<i>Маликул калом</i>	
<i>Мавлоно Лутфий</i>	44
<i>Аллома шоҳ</i>	
<i>Мирзо Уддубек</i>	46

Содиқ шоғирд	
<i>Али Қушчи</i>	48
Шоирлар шайхи	
<i>Абдурахмон Жомий</i>	50
Ўз мулкининг султони	
<i>Алишер Навоий</i>	52
Шарқнинг моҳир рассоми	
<i>Камолiddин Беҳзод</i>	55
Тарихни сўзлатган олим	
<i>Хондамир</i>	57
Шоҳ ва шоир	
<i>Заҳриддин Муҳаммад Бобур</i>	59
Шажара тадқиқотчиси	
<i>Абдуғозийдон</i>	61
Халқ қалбининг садоси	
<i>Бобораҳим Машираб</i>	63
Ҳассос шоира	
<i>Увайсей</i>	65
Маликалар моҳи	
<i>Нодира</i>	67
Исёнкор шоир	
<i>Аваз Утар</i>	69
Маърифат элчиси	
<i>Аҳмад Дониш</i>	71
Миллат қалбининг кўзгуси	
<i>Бердақ</i>	73
Ҳажв устаси	
<i>Муқимий</i>	75
Демократ маърифатчи	
<i>Зокиржон Фурқат</i>	77
Жадид адабиёти асосчиси	
<i>Миҳмудхўжа Беҳбудий</i>	80
Икки халқ адиби	
<i>Садриддин Айний</i>	82
Серқирра истеъдод	
<i>Абдурауф Фитрат</i>	84

Янги адабиёт дарғаси	
Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий	86
Шеърят юлдузи	
Чўлпон	88
Универсал олим	
Қори-Ниёзий	90
“Мақом” халоскори	
Юнус Ражабий	92
Саҳна сардори	
Аброр Ҳидоят	94
Янги замон шоири	
Ғафур Ғулом	96
Табиат куйчиси	
Ўрол Тансиқбоев	98
Олим адиб	
Мусо Ойбек	100
Ватанпарвар файласуф	
Иброҳим Мўминов	102
Мумтоз қадимшунос	
Яҳё Ғуломов	104
Фан фидойиси	
Ҳабиб Абдуллаев	107
Академик ўзбек аёли	
Ҳадича Сулаймонова	109
Рақс маликаси	
Мукаррама Турғунбоева	111
Математик аллома	
Тошмуҳаммад Саримсоқов	113

БУЮК ИСТЕЪДОД СОҲИБЛАРИ

Ўзбек тилида

Муҳаррир	Б. Эргашев
Рассом	З. Абдурасулов
Техник муҳаррир	А. Раҳимов
Компьютерда саҳифаловчи	М. Ҳожиева

Теришга 16.09.2002 й.да рухсат этилди.
Қоғоз бичими 84/108¹/32. Босма табоғи 7,5.
Нашриёт ҳисоб табоғи 6,5. Адади 3000.
1-сонли буюртма. Нархи шартнома асосида.

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги
“Адолат” нашриёти.
Манзил: 700170, Тошкент, Муҳитдинов кўчаси, 26-уй.

ЎзПФИТИ босмахонасида чоп этилди.
Манзил: Тошкент ш., Олмазор кўчаси 174 уй.